

Fixerat – Vad berättar bilden?

Fotografiska källor till förföljelsen och
folkmordet på judar i Europa

En pedagogisk handledning

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

CHRISTOPH KREUTZMÜLLER & JULIA WERNER

Fixerat – Vad berättar bilden?

**Fotografiska källor till förföljelsen och
folkmordet på judar i Europa**

En pedagogisk handledning

CHRISTOPH KREUTZMÜLLER & JULIA WERNER

Fixerat – Vad berättar bilden?
Fotografiska källor till förföljelsen och folkmordet på judar i Europa
En pedagogisk handledning

Text och idé | Christoph Kreutzmüller & Julia Werner
Omslagsfoton | Christoph Kreutzmüller
Formgivning | Alicia Jager | Svensk utgåva, BIGG Stockholm
Originalalets titel | Fixiert – Fotografische Quellen zur Verfolgung und Ermordung der Juden in Europa
Översättning | Björn Dahlborn, Textdoktorn språkkonsult AB
Tryck | Edita
Upplaga | 3 000 ex
ISBN | 978-91-86261-21-4

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord	4
Inledning	5
Bildanalys och tolkning av fotografiska bilder	8
1. Utfrysning och förnedring i staden Norden	10
2. Pogrom i Baden-Baden	20
3. Gettoisering i Kutno	29
4. Deportationer från Marseille	40
5. Förintelsen i Auschwitz	50
Litteraturförteckning	61

FÖRORD

Att arbeta med foton ger stora möjligheter att närma sig ett ämne utifrån olika perspektiv. Bilden stimulerar olika lärstilar och är ett bra underlag för att utveckla den analytiska förmågan hos elever. På Forum för levande historia får vi ofta frågor från lärare som vill ha hjälp med att välja bra historiska foton för att använda i undervisningen. Vi hoppas att *Fixerat – Vad berättar bilden?* ska bidra till att utveckla undervisningen och fördjupa förståelsen av Förintelsen

”Fixerat” är ett mångbottnat begrepp. Dels är det en fototerm som innebär att göra en fotografisk bild ljusbeständig. Fixerat betyder ju också att ha fäst, att ha låst fast något. Många gånger är det kanske just det historiska fotografier kommit att göra när de används som illustrationer. Bilden får ett eget liv. Som betraktare riskerar vi att låsas vid en tolkning av bilden. Med *Fixerat* hoppas vi därför att lärare ska finna en spännande metod att arbeta med historiska foton och att öppna för nya tolkningar, generera ny kunskap och möjliggöra nya insikter.

När man handskas med foton där människor utsätts för övergrepp, tortyr, kränkningar och mord måste man hela tiden visa respekt för offren och behandla deras öde på ett värdigt sätt. Det handlar om hur man talar om bilden, vilka begrepp man använder och vad man gör med fotona efter lektionens slut. Det är viktigt att tänka på att ett nonchalant och slarvigt sätt att arbeta med fotona innebär en upprepad kränkning av individerna.

Fixerat har tagits fram i samarbete med Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz (Wannseemuseet) i Berlin och har skrivits av forskarna och pedagogerna Christoph Kreutzmüller och Julia Werner. Vid Wannseemuseet har man arbetat med foton som en viktig pedagogisk metod under många år och tusentals elever har deltagit i workshopar och visningar. Däremot är det först nu som man sammanfattat sina erfarenheter i text och det känns mycket glädjande att Forum för levande historia får möjligheten att tillsammans med Wannseemuseet publicera detta material. Jag vill tacka ledningen vid museet dr Norbert Kampe och dr Wolf Kaiser för detta och hoppas att elever och lärare både i Sverige och i Tyskland ska få glädje av *Fixerat – Vad berättar bilden?*

Eskil Franck

Överintendent, Forum för levande historia

"Bilderna hade filmats i olika läger som de framryckande allierade hade befriat ett par månader tidigare. I Bergen-Belsen, i Mauthausen och i Dachau. Det fanns även bilder jag kände igen från Buchenwald. Eller snarare: som jag med säkerhet visste kom från Buchenwald, utan att vara säker på att jag kände igen dem. Eller snarare: utan att med säkerhet veta att jag själv hade sett dem. Likväl hade jag sett dem. Eller snarare: jag hade upplevt dem. Skillnaden mellan vad jag sett och vad jag upplevt var förvirrande. [...] Genom att jag tack vare de allierades filmare blev åskådare till mitt eget liv, betraktare av mina egna upplevelser, var det som att jag slapp minnets sönderslitande ovissheter. Det var paradoxalt nog som om den dimension av överklighet och fiktion som kännetecknar varje cinematografisk bild, även den mest dokumentära, belastade mina mest intima minnen med realitetens obestriddliga tyngd. Å ena sidan var det som om jag hade berövats mina minnen, men å andra sidan hade de bekräftats: Buchenwald var inte något jag hade drömt."¹

Jorge Semprún, överlevande från Buchenwald.

INLEDNING

"Jag är en kamera." Så presenterar sig Christopher Isherwoods berättarjag i den berömda romanen *Farväl till Berlin* som gavs ut 1939 (svensk översättning 1954). Han ville betona att han helt objektivt återgav det han upplevt – som genom ett objektiv. Att det inte var så och att han medvetet uteslöt vissa händelser medan han förändrade andra, avslöjade Isherwood i sina memoarer som publicerades nästan fyra årtionden senare.² Hans metafor belyser problematiken med fotografier: de ska vara objektiva avbilder av verkligheten och "fönster mot en svunnen verklighet".³ Ändå är foton resultatet av ett val och därmed en bearbetning. Sådana val och bearbetningar har den franske sociologen Pierre Bourdieu analyserat: "Av ett föremåls egenskaper uppfattar vi bara dem som framträder i ett visst ögonblick och ur en viss synvinkel. Egenskaperna överförs till svartvitt, de får ett mindre format och projiceras på ett plan".⁴ Denna ambivalens – att vara ett extrakt men ändå förväntas stå för en helhet – har lett till att foton ofta används som vapen i politiska konflikter.⁵

Men vetenskapsdebatten om det historiska fotografiet befinner sig ännu så länge bara i sin linda. Därför har det inte utvecklats något fast regelverk för förmedling av foton, medan det finns en gammal tradition när det gäller att vidarebefordra skriftliga källor. Många bildsamlingar har alltså upprättats, utan att man frågat hur bilderna förmedlats. Eftersom foton kan reproduceras har många bilder hamnat i olika arkiv, beskurna på varierande sätt och med olika tillhörande texter. En detalj av det foto som analyseras i kapitel 2 om pogromen i Baden-Baden presenteras sålunda av Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz (bpk) med upplysningen att bilden kommer från Berlin.⁶ Förutom beskurna bilder förekom under en lång tid även retuscheringar.⁷

Trots detta präglas vår uppfattning om historiska händelser i stor utsträckning av foton.⁸ Eftersom Bergen-Belsen var ett av de första koncentrationsläger som befriades av den brittiska armén, var fotona därifrån även de första som den brittiska allmänheten fick se. Därför blev Bergen-Belsen i Storbritannien det läger som främst förknippades med folkmordet på judar. Det här fick till exempel punkbandet Sex Pistols att i slutet av 1970-talet provocera med låten *Belsen was a gas*. Några foton från detta folkmord är överlastade med symbolik. De står då för hela nazismen och dess förbrytelser, medan det som avbildas nästan helt hamnar i bakgrunden. Dessa

foton har därmed blivit ikoner.⁹ Så är till exempel fallet med Stanislaw Muchas foto här nedan. Bilden, som visar entrébyggnaden till koncentrationslägret Auschwitz-Birkenau, står inte bara för själva förintelslägret utan för judeutrotningen som helhet. Då förbiser man att fotot togs efter befrielsen. Lägerportarna var öppna, och de övergivna plåtkärlen i förgrunden är inte självförklarande.

Foto 0.1 Bundesarchiv, bild 175-04413

I olika publikationer – inte minst tryckta – kan samma foton användas flera gånger för att illustrera delvis varierande fakta. Denna tanklösa upprepning kan förstärka en känsla av leda och långtråkighet som gör det svårare att förmedla historien. Redan i slutet av 1980-talet kom en undersökning fram till att tyska elever ofta inte diskuterade foton de fick se utan bara mekaniskt återgav vad de trodde att de skulle se!¹⁰ Visserligen finns det inga nyare studier, men erfarenheter på Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz pekar åt samma håll.

Att foton är så förvånansvärt osynliga i historieundervisningen beror främst på att de alltför ofta har använts som illustrationer. För medan en skriftlig källa åberopas för att skildra ett sakförhållande, ska en illustration bara understryka de kunskaper som redan inhämtats från andra källor. En text kan ifrågasättas, men en illustration betraktas i bästa fall som ett utsmyckande bihang. Foton är emellertid utomordentligt värdefulla pedagogiska verktyg om man använder dem som källor. *För det första* erbjuder bilden ett konkret diskussionstema och en drivkraft att söka efter historiska spår. Foton kan öppna våra ögon: inte bara den svårbegripliga judeutrotningen i allmänhet, utan även tydliga handlingar av (ofta) identifierbara aktörer kan debatteras samt utforskas, dechiffreras och analyseras. *För det andra* kan vi utveckla en känslomässig relation till personerna i ett foto. Visserligen ska man inte betona denna relation för mycket och den får under inga omständigheter användas som moralisk påtryckning. *För det tredje* är foton mer lättillgängliga än texter. På så sätt kan fotografiska källor även vara ett steg på vägen mot att övervinna kommunikationsbarriärer och spela en viktig roll i interkulturell undervisning¹¹

I vårt studiematerial vill vi visa hur man kan analysera foton av förföljelsen och utrotningen av judar i Europa. Vi vill ge såväl studerande som intresserade besökare av minnesmärket verktyg att analysera fotografier. De här foton har valts ut utifrån kriterierna att de ska tåla källkritik och att deras ursprung ska vara utrett. Dessutom har det varit nödvändigt att fotografen och tidpunkten för fotot är kända eller åtminstone låter sig avgränsas. Innehållsmässigt har vi försökt att i möjligaste mån illustrera de stadier i processen som statsvetaren och historikern Raul Hilberg definierat när det gäller judeförföljelserna i Europa. Där ingår inte det byråkratiska trackasset, t.ex. ödeläggelsen av judarnas ekonomiska ställning, eftersom det knappt märks i foton. Av rent känslomässiga skäl har vi heller inte tagit med bilder av rena massmord. Vi har velat fokusera på foton som kommer från bildserier. Sammanhanget kan då analyseras mycket noggrannare än om det rör sig om enstaka bilder. Förutom kända foton visas här även en fotoserie från Kutno (kapitel 3) som hittills inte fått så mycket uppmärksamhet. Den finns med för att visa att det i lokala arkiv och privatalbum ännu finns många spännande foton att upptäcka.¹²

I vart och ett av kapitlen skildras fotografen samt bildernas väg till arkiven. Foton visas i den kontext där de uppkommit och i en serie av bilder. Därefter följer en detaljerad analys av ett enskilt foto i serien, vilket i nästa steg kontrasteras mot källor av annat ursprung och med annat synsätt, för att ge en vink om hur flerbottnad och mångfasetterad förmedling av historiska urkunder kan vara. Varje kapitel avslutas med nutida foton som visar hur platsen ser ut i dag, för att understryka platsernas anknytning till vår nutid.

Vi vill tacka Stefan Andersson, Karin Wiström (Forum för levande historia i Stockholm) och Wolf Kaiser (Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz Berlin) för deras hjälp med att utveckla och förverkliga detta material. Vidare tackar vi Detlef Busse (Niedersächsisches Staatsarchiv Hannover), Daniel Farber (Marseille), Gerhard Jochem (Stadtarchiv Nürnberg), Heike Kronenwett (Stadtmuseum Baden-Baden och Stadtarchiv Baden-Baden), Bernhard Parisius (Staatsarchiv Aurich), Christian Walda (Jüdisches Museum Rendsburg) samt Constanze Jaiser, Lore Kleiber och Gaby Oelrichs (Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz Berlin). Tack även till Alicia Jager för formgivningen och till Stefan Hördler för hjälp med att analysera uniformerna.

Denna bok är tillägnad minnet av Willi Frohwein (1923–2009).

1 Semprún, La escritura o la vida, s. 236–240.

2 Isherwood, Farväl till Berlin.

3 Jäger, Fotografie und Geschichte, s. 83. Se även Sontag, Att se andras lidande, s. 34.

4 Bourdieu, Eine illegitime Kunst, s. 85.

5 Paul, Kriegsbilder, s. 39.

6 Databas tillhörande Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, 50087379. Citatet hämtat 2011-08-11.

Se även t.ex. Geisel: Scheunenviertel, s. 148 f.

7 Se även Hoffmann, Fotografien als historische Quelle, s. 443–446.

8 Schoenberger, Der gelbe Stern.

9 Didi-Hubermann, Bilder trotz allem, s. 58.

10 von Borries, Geschichtslernen und Geschichtsbewusstsein, 1988, s. 107. Se även Haman, Wendung, s. 727–741.

11 Se även Stiller, Rezeptive und produktive Nutzung des Mediums Fotogr in der Politischen Bildung, i: Politisches Lernen, s. 9–15.

12 Se även Hesse / Springer, Vor aller Augen, s. 135–176; Nachama / Hesse, Augen.

BILDANALYS OCH TOLKNING AV FOTOGRAFISKA BILDER

Alla som möter bilder och som arbetar med bilder kommer i kontakt med bildtolkning. Man formulerar frågor om vad bilden förmedlar, det kan gälla både bildens helhet eller detaljer i bilden.

Då man gör en bildanalys studerar man en rad olika faktorer och på olika nivåer. Man studerar i vilka sammanhang bilden förekommer och under vilket skede bilden har skapats. Man studerar även bildens olika delar, de ingående tecknen.

Semiotiken har en egen begreppsapparat som inte ska förväxlas med liknande uttryck från andra filosofiska riktningar. *Symboler* är bildtecken som bygger på en gemensam överenskommelse, som kan representera en tanke, idé eller handling. *Ikön* är en avbildning av verkligheten, tecknen betyder bara det vi ser. *Index* är tecken för samband mellan närliggande företeelser, dvs. förekomsten av rök i en bild antyder att det finns eld, fotspår i sand anger att någon har passerat. *Metonym* är deltecken som kopplas samman till ett nytt tecken: en stor folksamling i rörelse kan beteckna en politisk demonstration eller att en stor grupp människor flyr undan en annalkande fara.

I *Fixerat – Vad berättar bilden?* presenteras fem olika händelser under Förintelsen, som förevigats av olika fotografer. Författarna berättar om de inblandade personerna och händelseförloppen utifrån information man funnit i arkiv. Som lärare kan man hjälpa eleverna att bredda och fördjupa sina upplevelser och tolkningar av bilden genom att på ett systematiskt sätt diskutera dess innehåll. Vid bildtolkning brukar man skilja mellan bildens grundbetydelse, *denotation*, och bildens bibetydelser, *konnotationer*.

Vid *denotation* studerar man bildens komposition, bildvinklar, ljusförhållanden, personer och föremål i bilden och ställer frågor som:

- Vad finns i bilden och hur ser det ut?
- Vad är det som skildras?
- Vad ser vi i bilden: människor, saker, miljöer etc.?
- Hur ser de/det ut?
- Hur är bilden tagen: färg, ljus, bildvinkel, fokus/skärpa?
- Var fastnar blicken?

Konnotationer, gemensamma associationer, kan vara olika beroende på betraktarens kulturtillhörighet. När man diskuterar bildens bibetydelser utgår man från frågor som:

- Vad gör bilden intressant?
- Vilka associationer får vi när vi ser bilden? Privata, gemensamma, kulturella.
- Vad känner vi – vilka känslor föder bilden och vad i bilden framkallar dessa?
- Vilka värderingar lägger vi in i vilka attityder tillskriver vi det vi ser?

Fotografiska bilder har under 1900-talet kategoriserats som antingen konstnärligt fotografi eller dokumentärt fotografi. Fotografiets speciella karaktär är att bilden skapas i exponeringsögonblicket (detta gäller analogt foto som bygger på traditionell fototeknik med ljuskänslig film i kameran). Fotografiet är ett utsnitt ur verkligheten och kan betraktas som ett fruset ögonblick, vilket har gjort kameran till ett redskap för dokumentation, vetenskaplig observation och journalistiska reportagestudier.

Den industriella utvecklingen under tidigt 1900-tal gjorde det möjligt att framställa film och kameror i mindre format och till en låg kostnad. Fotografen behövde inte längre bära på en tung och otymplig utrustning. Denna utveckling gav även ett utrymme för amatörfotografiet som framför allt var avsedd för en privat sfär och mer sällan för att publiceras eller bli del av masskommunikationen. Denna typ av fotografi har under 1900-talet blivit intressant för historieforskningen och etnologin, då bilderna många gånger har fångat tidsandan.

Utvecklingen av grafiska tekniker under 1900-talet gjorde det möjligt att trycka fotografiska bilder; vi ser de flesta fotografier som reproduktioner. Från 1920-talet fick fotografiet en framträdande plats inom masskommunikation, då det skapades flera bildtidningar med stora upplagor, många med tydligt politiskt innehåll, till exempel nazistpartiets veckotidning *Illustrierter Beobachter* och den antifascistiska vänstertidningen *AIZ (Arbeiter-Illustrierte-Zeitung)*.

Förutom att söka efter de olika tecken som bilden består av, bör man vid tolkning av ett fotografi också ställa frågor om fotografens roll:

- Med vilken avsikt har fotot tagits? Fotografen var ju närvarande och riktade kameran mot motivet.
- Kunde fotografen ingripa i händelseförloppet?
- Var de närvarande medvetna om att de avbildades?
- Vad i motivet valdes bort?
- På vilken nivå och på vilket avstånd stod fotografen?
- Är bilden beskuren?
- Är bilden retuscherad?
- Hur har man använt fotografiet?
- Har det funnits någon uppdragsgivare?
- Hur stor spridning har bilden fått?
- Hur många har sett bilden?

Detta är frågor som gör att vi kan fördjupa analysen och öka förståelsen av händelser som fångats på bild.

Per Wendel

1. UTFRYSNING OCH FÖRNEDRING I STADEN NORDEN*

(Överst och i mitten, från vänster till höger)
Foto 1.1, 1.2, 1.3 och 1.4, Niedersächsisches
Landesarchiv/Staatsarchiv Aurich.

(Underst) Foto 1.5, Niedersächsisches
Landesarchiv Hannover.

Varifrån kommer fotografierna?

Fotoserien kommer från staden Norden i Ostfriesland och togs den 22 juli 1935 av Heinrich Ihnken. Han var en övertygad medlem av nazistpartiet och innehavare av en fotoaffär i staden. Ett av de fem foton publicerades redan nästa dag i *Ostfriesische Tageszeitung* – den lokala nazist-tidningen – tillsammans med en artikel som lovordade aktionen. Ihnken ställde dessutom ut foton i skyltfönstret till sin butik och lät producera vykort som han sålde.

Med anledning av publikationen *Norden. Eine Kreisstadt unterm Hakenkreuz* 1988¹ kom fyra av dessa vykort via en sjöman till dess utgivare. Av korten gjordes sedan reproduktioner, som i dag förvaras i Niedersächsisches Landesarchiv/Staatsarchiv Aurich. Ett annat vykort (foto 1.5) bifogade en av de drabbade kvinnorna i sin ansökan om skadestånd efter kriget för den oförrätt som hade begåtts mot henne. Detta kort har överlämnats till Niedersächsisches Landesarchiv i Hannover. Texten på skylten som kvinnan bär har någon fyllt i med bläck.

Dessutom har foto 1.2 överlämnats till Stadtarchiv Nürnberg, det så kallade Stürmerarkivet. På baksidan av fotot finns noterat att det skickats – förmodligen med en önskan om publicering – av en nazist från Norden till den antisemitiska tidskriften *Der Stürmer* i Nürnberg. Men redaktionen beslöt uppenbarligen att inte publicera bilden.

VAD AVBILDAS?

Foto 1.1 Niedersächsisches Landesarchiv/Staatsarchiv Aurich.

Foto 1.2 Niedersächsisches Landesarchiv/Staatsarchiv Aurich.

Foto 1.3 Niedersächsisches Landesarchiv/Staatsarchiv Aurich.

Vid middagstid måndagen den 22 juli 1935 leddes Christine Neemann och hennes fästman Julius Wolff av nazister genom Nordens centrum, försedda med smädande plakat. Enligt uppgift ska Christine Neemann till att börja med ha försvarat sig och upprepade gånger knackat med pekfinger mot pannan för att visa vad hon tyckte om aktionen. På foto 1.1 håller hon handen för ansiktet. Hon ville inte bli fotograferad. Dagen efter publicerades bilderna trots det i den lokala pressen. Även efter 1945, särskilt sedan 1990-talet, har bilderna visats utan kommentarer i många publikationer och utställningar. Men vad ger oss i dag rätt att använda bilder som tagits mot offrens vilja?

Bild 1.3 visar att Neemann, som vid det här laget inte längre bar någon skylt, och Wolff togs i så kallat skyddsförvar (Schutzhaft) efter "marschen" genom staden. Poliserna, som man känner igen på deras karaktäristiska hjälm – schakån – verkar därmed ha en otvetydig roll, men så enkelt kanske det inte var. Poliserna hade nämligen inledningsvis inte velat gripa Neemann och Wolff efter SA:s anmälan. Först när SA trots allt genomfört aktionen satte poliserna de båda i skyddsförvar, efter samråd med sina överordnade. Inte heller begreppet skyddsförvar var vid denna tidpunkt längre entydigt. Egentligen skulle det betyda att en person som inte hade begått något brott togs i förvar för att skyddas, men nazisterna använde begreppet i en helt annan bemärkelse. Efter riksdagsbranden 1933, som skyllades på kommunisterna, togs personer i

förvar utan rättegång med argumentet att ”folk och stat” skulle skyddas från den skada som dessa människor möjligen kunde orsaka.

Även om Neemann och Wolff kanske togs i förvar för att skyddas mot ytterligare övergrepp av SA, är det ett faktum att Christine Neemann därefter sattes i Aurichs delstatsdomstols fängelse i två veckor och sedan, i ytterligare två veckor, fick sitta i koncentrationslägret Moringen – trots att ”rasskändning” ännu inte räknades som ett brott.

Christine Neemann var 33 år gammal då fotona togs. Efter att hon frigivits från koncentrationslägret kunde hon inte längre få arbete i Norden, så hon bodde hos sin mor tillsammans med sin lilla dotter. Ett år efter frigivningen greps hon på nytt, enligt Astrid och Bernhard Parisius. Några kvinnor som hon då och då drack kaffe med hade angett henne julen 1935, efter att hon hade berättat för dem vad hon hade genomlidit i koncentrationslägret. I åtalsdokumentet vid specialdomstolen i Hannover hette det att ”hon framställde förhållandena i lägret som så fruktansvärda att vittnena blev illa berörda av dem och ifrågasatte att något sådant kunde hända i den tidens stat”. Neemann anklagades för ”försåt” och dömdes till sex månaders fängelse. Fram till sin död den 29 april 1971 led hon av ångestbesvär. Hennes fästman Julius Wolff, också han 33 år gammal, kunde fly till USA. Men hans föräldrar dog kort efter förföljelsen och förnedringen av deras son i Norden.

Foto 1.4 Niedersächsisches Landesarchiv/Staatsarchiv Aurich.

Efter att polisen hade fört bort Christine Neemann och Julius Wolff, anordnades en andra "procession" (foto 1.4 och 1.5). Här kan man se vilka känslor som var i svallning när den offentliga förnedringen av människor fortsatte. Man sökte efter ett annat par: Elisa Extra och hennes fästman Richard Cossen, som också beskylldes för "rasskändning". SA-männen hittade först bara Elisa Extra, som liksom Christine Neemann bodde hos sin mor med sitt barn. Även Elisa Extra fick en skylt hängd om halsen med påskriften: "Jag är en tysk flicka och har låtit mig skändas av judar". Enligt Astrid och Bernhard Parisius drevs även hon genom gatorna och fick "schavottera" – det var så hon kallade det i sin skadeståndsyrkan – innan hon greps av polisen. Hennes fästman kunde först hålla sig undan, men framemot kl. 18.45 togs även han i "polisförvar".²

Foto 1.5 Niedersächsisches Landesarchiv, Hannover.

Foto 1.4 Niedersächsisches Landesarchiv/Staatsarchiv Aurich.

VILKA DETALJER KAN MAN SE?

På fotot syns en kvinna 1, som förs genom den livliga största affärsgatan i småstaden Norden av tolv uniformerade män. Kvinnan bär en skylt, där det står "Jag är en tysk flicka och har låtit mig skändas av judar". Hon tittar åt sidan. Men de uniformerade männen, vilkas uniformer visar att de är SA-män, ser rakt in i kameran. Fotografen har uppenbarligen trängt sig in mellan tågets ledare (vars vänstra arm man kan se) och den marscherande folkhoppen. Där har han ställt sig på knä för att fånga scenen så effektivt och fullständigt som möjligt. SA-männen är inte bara medvetna om att de blir fotograferade utan gillar det också. En SA-man 2a ler till exempel mot kameran. En annan 2b försöker schasa undan en passerande som uppenbarligen vill knuffa sig in i fotot. Därför är SA-mannens högra hand suddig på fotot. Han utmärker sig på fotot bara för att fotografen har tryckt på avtryckaren en aning för tidigt, men två unga kvinnor 3 på andra sidan kan ostört röra sig in i bilden framför tåget. Genom att de håller varandra i handen och tittar rakt in i kameran och till och med ler, signalerar de att de samtycker – åtminstone till att bli fotograferade. Reaktionerna från de andra förbipasserande är mindre entydiga. Kvinnan i bildens centrum heter Elisa Extra och var 31 år

gammal när bilden togs. På grund av sin relation med den judiske Richard Cossen hade Elisa Extra redan förlorat sitt arbete på postkontoret i Norden. Dagen efter "schavotteringen", som hon kallade den, sattes Elisa Extra i fängelse. Därifrån fördes hon den 8 augusti 1935 till kvinnokoncentrationslägret Moringen, norr om Göttingen. Hon frigavs den 30 augusti 1935 och flydde till Amsterdam. Där fick hon arbete som hemhjälp hos en judisk familj, men efter att den tyska armén hade marscherat in i Nederländerna i maj 1940 var hon enligt Astrid och Bernhard Parisius tvungen att sluta. Hon skötte därefter hushållet åt en man, vars fru hade lagts in på en psykiatrisk klinik, och tog hand om hans tre barn. Dessutom arbetade hon som servitris på ett kafé för att hjälpa familjen med vårdkostnaderna. "Härigenom uppoftade hon sig" heter det i ett medicinskt utlåtande om åren i Nederländerna. Som följd av att hon förnedrades i Norden och i koncentrationslägret drabbades hon av livslånga psykiska problem och ryggsmärtor. Efter en långdragen rättsprocess under mer än tio år, fick hon ett engångsbelopp på 150 DM som skadestånd för inkomstbortfall under tiden i koncentrationslägret. De handlingar hon tvingades till, frihetsberövandet och kroppsskadan fick aldrig något rättsligt efterspel.

SA (Sturmabteilung, dvs. ungefär Stormtrupperna) var nazistpartiets egen armé. För att visa att de hörde till partiet bar SA-männen brun uniform, en karaktäristisk mössa och en röd bindel med ett hakkors på vänster arm. SA, som hade banat väg för Hitlers maktövertagande, omfattade i början av 1933 nästan en halv miljon man. De levde ut sin seger i en orgie av våld och torterade hundratals politiska eller personliga motståndare i så kallade vilda koncentrationsläger som enskilda SA-avdelningar inrättade i detta syfte i ölkällare, gamla kaserner, borgar eller fabriker. De flesta hade lagts ned 1934, varvid fångarna överfördes till de redan då existerande lägren Börgermoor, Dachau och Lichtenburg. Efter att SA-ledningen mördats sommaren 1934 avtog organisationens betydelse. Trots detta deltog SA fortfarande i lokala förföljelser – som i staden Norden. Från 1934–1935 ersattes SA i stor utsträckning av SS, som liksom SA var en partiarmé men med svarta uniformer. På foton kan man därför skilja SS från SA.

Den här mannen 2b heter Arthur Jäger. Som ett tecken på sin rang bär han en bit papper med dagens order i den vänstra manschetten. Jäger, som var 39 år gammal 1935, hörde till grundarna av nazistpartiets lokalgrupp som bildades redan 1922 i Norden. År 1935 var han anställd inom polisens utredningsenhet i staden och samtidigt Sturmführer för Marinesturmabteilung III/116. Senare blev han chef för Gestapos lokalavdelning i Emden. Jäger ställdes inför rätta år 1949, då även trakasserier av Christine Neemann och Richard Cossen togs upp, men frikändes i brist på bevis.

BAKGRUND

Från det att den nationalsocialistiska regimen i april 1933 börjat bojkotta och missgynna judiska företag och säga upp judiska tjänstemän, fortsatte judeförföljelsen genom många lokala initiativ med regimen goda minne. I början av 1935 utbröt en våg av våld mot judar, som allt oftare anklagades för att ha haft utomäktenskapliga sexuella relationer med icke-judar. Särskilt *Der Stürmer* – en antisemitisk tidning med stor utbredning – agiterade mot denna så kallade ”rasskändning”. Under kampanjens kulmen publicerade även den i Norden utkommande *Ostfriesische Tageszeitung* lördagen den 20 juli 1935 ett 32-sidigt extranummer med titeln ”Judarna är vår olycka”. Följande måndag genomfördes så även i Norden de fotograferade offentliga trakasserierna, som ledde till att de förnedrade personerna arresterades. Detta hände trots att det ännu inte fanns någon lag som förbjöd sex utom äktenskapet mellan judar och icke-judar! En sådan lag antogs först två månader senare med Nürnberglagarna. Vad SA gjorde var alltså både omänskligt och olagligt.

Redan före Nürnberglagarna hade det förekommit övergrepp på människor som beskylldes för att vara ”rasskändare”. Det hände inte bara i Norden, utan på många andra tyska orter. Bara under juli 1935 beskylldes i Berlin 72 par för ”rasskändning”! Detta skedde helt öppet och publicerades t.o.m. i tidningar – som *Ostfriesische Tageszeitung*. På så sätt ville SA demonstrera sin makt på gatan och stöta ut de drabbade ur det rasistiskt definierade majoritetssamhället, som i propagandan kallades folkgemenskap. Dessutom krävde de antisemitiska aktivisterna åtgärder av nazistledningen. Det visar att det inte alltid var regimen högsta ledning som bestämde förföljelsens frekvens och intensitet, utan man tog aktiv del i förtrycket som en social process på ort och ställe.

I lagarna som antogs på Reichsparteitag (nazistpartiets årliga partidagar) i Nürnberg i september 1935 bestämdes för det första att judar inte längre skulle räknas som tyskar. För det andra förbjöds giftermål och sexuella relationer mellan judar och icke-judar. Män kunde dömas till långa straff i fängelse eller tukthus, medan kvinnor riskerade koncentrationsläger. Mellan 1935 och 1945 inleddes runt 15 000 förundersökningar för ”rasskändning”, oftast initierade av grannar.

*Foto 1.6 (Julia Werner, 2011 04 26)
Den största affärsgatan i Norden, skådeplats för
förnedringsmarschen, som den ser ut i dag.*

ANDRA KÄLLOR

De här fotona är inte de enda källor som vittnar om att människor förnedrades i staden Norden. Källorna visar tydligt att folk har haft olika sätt att bedöma och bearbeta vad de upplevt. Om bara en skriftlig källa hade använts, skulle den ha gett en lika skev bild som om man endast hade visat ett av fotona.

Christine Neemanns vittnesmål i skadestandsprocessen på 1950-talet

"I början av juli 1935 hämtades jag från min mors lägenhet av sex SA-män, eftersom jag var förlovad med en jude, Julius Wolff. Man förde oss tillsammans genom gatorna, var och en med ett plakat om halsen: Rasskändare. På öppen gata slog man mig och slet av mig håret och satte mig sedan i fängelse. Därifrån kom jag till koncentrationslägret Moringen. Min arbetsgivare Heinrich Soltau i Norden, som jag hade arbetat hos i tio år, var tvungen att säga upp mig. I slutet av augusti kom jag ut ur lägret, men jag sattes (1936) åter i fängelse i Oldenburg, eftersom jag hade sagt att Gestapo hade misshandlat mig. Jag var statsfientligt sinnad och fick nio veckors fängelse. Jag kan inte i ord uttrycka vad jag har uthärdat. [...] 1942 gifte jag mig med järnvägskonduktören Heinrich B, och då grävdes hela saken upp igen. Nazistgänget lämnade mig ingen ro. Bara en människa som själv har lidit under nazisterna kan förstå mig. De har gjort mig till en nervsjuk människa. Ända till slutet hotades jag med att när kriget väl var vunnet skulle jag genast sättas i läger"³

Artikel i Ostfriesische Tageszeitung, 23 juli 1935

Oerhörda provokationer av judiska rasskändare.

"Hela folkets upprördhet växte sig så stor den kunde bli, och det med all rätt. Om och om igen krävdes att man måste göra någonting åt judarnas oförsämda gärningar. För att inte bara mörka element skulle utnyttja upprördheten, förekom SA dem, disciplinerade som de är, och lät först hämta den judiske rasskändaren Julius Wolff och hans "flickvän" Christine Neemann. Detta spred sig omgående bland befolkningen och allestädes stod folk och diskuterade livligt. I talkörer och tillrop krävdes från alla håll att de båda, som genom sitt beteende hade vänt folkgemenskapen ryggen, skulle föras genom staden. SA gav efter för folkviljan och de två leddes genom staden med passande plakat. Överallt gav befolkningen sitt högljudda bifall och lät höra sin indignation genom kraftiga burop. Polisen tog de båda rasskändarna i skyddsförvar för deras egen säkerhet. Vid det här laget hade man även fått tag på rasskändaren Richard Cossens flickvän. Hon leddes runt på samma sätt, åtföljd av en stor folkmassa. Juden Richard Cossen, som hade gömt sig hos grannar, greps av polisen i sin lägenhet [...]"⁴

Ur en rapport från Tysklands socialdemokratiska parti, från exilen i Prag

"I Norden har flera judar förts genom gatorna. Även några kristna flickor som man anklagade för osedligt umgänge med judar. Befolkningen var upprörd. I staden förekom en del oroligheter. I de borgerliga kretsar, varifrån flickorna kom, var oron som starkast. På gatorna bildades stora grupper med upprört diskuterande människor. Polismännen, som uppmanade folk att skingras, blev öppet tillsagda att de i stället borde ta hand om nazistvinen, som dagligen bökar runt [sic] och sedan tar äran av anständiga judar och flickor. Polisen sade bara till folk att de skulle gå åt sidan och inte störa trafiken. Nazistpartiet meddelade Berlin att man inte längre kunde garantera att ordningen upprätthölls. Därpå kom polisgeneral Daluege i egen hög person till Norden. Hans diskussioner med myndigheterna ledde till att de gripna judarna och flickorna omedelbart släpptes. Under tiden salufördes bilder på judarnas och flickornas plågomarsch genom orten. Daluege lät beslagta fotoplåtarna och korten."⁵

* Detta kapitel är baserat på artikeln "Rassenschande" av Astrid och Bernhard Parisius (Parisius / Parisius, "Rassenschande").

1 Forster / Schwickert, Norden.

2 Se även Parisius / Parisius, "Rassenschande" i Ostfriesland.

3 Christine Neemanns skadeståndsyrtan, STAA Rep. 252, nr 1115.

4 Citerat efter Forster / Schwickert, Norden – eine Kreisstadt unterm Hakenkreuz.

5 Deutschland Berichte, 926f.

2. POGROM I BADEN-BADEN

(Medurs från vänster) Foto 2.1, 2.8, 2.3, 2.2, 2.6, Stadtarchiv Baden-Baden.

Varifrån kommer fotografierna?

De här fotona är en del av en fotoserie på sammanlagt åtminstone 22 bilder som togs den 10 november 1938 i den sydvästtyska kurorten Baden-Baden. Fotografen var Josef Friedrich Coeppicus, som hade en liten fotoaffär i staden. Dottern berättade 1998 för den lokala tidningen att hennes far hade varit motståndare till regimen och därför, från 1939, inte längre fick utöva sitt yrke. Om detta stämmer har inte kunnat avgöras.¹ Det är dock säkert att någon partibok i nazistpartiet med hans namn inte har överlämnats till Bundesarchiv.

Större delen av bilderna förvärvades 1965 av Stadtmuseum Baden-Baden direkt från fotografen. Vissa av dem förekom som vykort. Om Coeppicus tog fram dessa kort före eller efter 1945, om han ställde ut dem eller sålde dem, kan inte längre fastställas.

VAD AVBILDAS?

Under natten till torsdagen den 10 november 1938 pågick i hela Tyska riket skändningar av synagogor, plundringar av judiskt ägda affärer och trakasserier, till och med mord på judar. Detta har kommit att kallas Kristallnatten. Men i Baden-Baden rådde i stort sett lugn, vilket dock förändrades under de tidiga morgontimmarna. Då grep SS och polisen

mestadels äldre judiska män och familjefäder utifrån listor som Gestapo hade upprättat. De judiska männen kunde inte bjuda mycket motstånd utan att utsätta sina familjer för fara. De gripna fördes till polishögkvarteret, där de registrerades. Vid 11-tiden hade ungefär 80 gripna judar samlats. De fördes ut på gatan via byggnadens baksida och tvingades ställa upp sig på led. Detta visar foto 2.1 nedan. Polishögkvarteret syns till höger; det anges på skylten och på inskriptionen ovanför huvudingången. Längs långa sträckor av vägen bildades en häck av nyfikna för att se på när de judiska männen fördes bort, män som många av åskådarna kände.

Foto 2.1 Stadtarchiv Baden-Baden.

Foto 2.2 Stadtarchiv Baden-Baden.

Först fördes de gripna judarna genom stadens centrum av SS och polisen, varvid en av dem misshandlades av en SS-man. Efter cirka en timmes marsch kom de fram till synagogan.² Den låg centralt på en liten höjd och kunde nås från gatan via en trappa. Även där hade många nyfikna samlats. En del hade sett till att skaffa sig god utsikt från träd, tak och murar.

Foto 2.3 Stadtarchiv Baden-Baden.

Inne i synagogan tvingades judarna bryta mot en religiös lag och stå barhuvade. Som om detta inte var nog tvingades den judiske läraren Arthur Flehinger av SS att läsa upp något ur Adolf Hitlers bok *Mein Kampf*, enligt vad han erinrade sig efter kriget. På foto 2.4 kan man tydligt se att Flehinger måste stå i läspulpeten framför skåpet där Torarullarna förvarades. Skåpet är smyckat med två lagtavlor, på vilka man kan ana de tio budorden.

Foto 2.4 Stadtarchiv Baden-Baden.

Foto 2.5 Stadtarchiv Baden-Baden.

Efter att de judiska männen hade förnedrats på detta sätt och fått sina religiösa känslor sårade, fördes de ut ur synagogan. Då skyndade en man, med kamera i handen och nazisternas partimärke på kavajslaget, in framför tåget för att kunna fotografera det framifrån.

Kanske har denne man även tagit nedanstående foto (2.6). Coeppicus stod nämligen inträngd mellan åskådarna och hade bara med största möda kunnat knuffa sig fram till tågets början. På den okända fotografens foto kan man se två judiska män som bär en skylt i form av en davidsstjärna med texten "Gud överger oss inte".

Foto 2.6 Stadtarchiv Baden-Baden.

Kort efter att judarna hade lämnat synagogan satte SS-männen eld på den. När detta hände var Coeppicus på plats. Han fotograferade de brinnande stolarna på läktaren. I bakgrunden kan man se arken med Torarullarna, med förhänget nedrivet.

Foto 2.7 Stadtarchiv Baden-Baden.

Lite senare fotograferade Coeppicus den brinnande synagogan utifrån i kvällssolens lågt stående ljus. Under tiden hade de judiska männen förts till ett hotell. Där hade de officiellt tagits i "skyddsförvar", vilket vid den här tidpunkten betydde koncentrationslägerliknande arrest. Det var bara de sjuka och de som var över sextio år gamla som släpptes, efter undersökning av tjänsteläkaren. Mot kvällen transporterades 52 personer till stationen med lastbilar efter instruktioner från Gestapos ledningscentral. Här lastade man in dem i en specialvagn som förde dem till koncentrationslägret Dachau. Där dog den 22 december 1938 Alfred Kaufmann från Baden-Baden, född 1880 i Mannheim, som en följd av de svåra förhållandena. De andra judarna från Baden-Baden kunde återvända till sina familjer efter ett par veckor. Många emigrerade. Alla som inte kunde eller ville emigrera förpassades till Frankrike. Så skedde t.ex. med Jakob Blum, Hugo Karl Hauser, Ludwig Geismar och Albert Kirschner. I Frankrike hamnade de i interneringsläger, varifrån de deporterades till Auschwitz och mördades.³ De kom alla från Baden Baden och hade registrerats den 11 november 1938 i koncentrationslägret Dachau.

Foto 2.8 Stadtarchiv Baden-Baden.

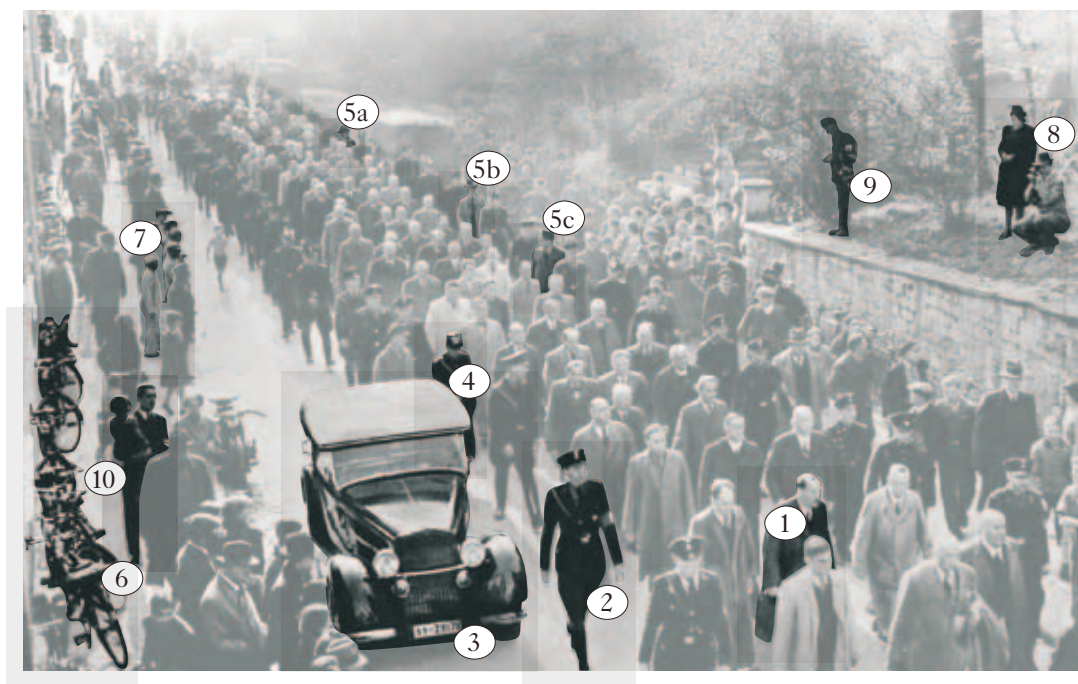

Foto 2.2 Stadtarchiv Baden-Baden.

VILKA DETALJER KAN MAN SE?

Från ett tydligt upphöjt perspektiv – ett murutsprång – kan man på en gata se ett tåg av gripna män, som iakttas av förbipasserande. Männen går i led om tre och tre. De är övervägande relativt gamla och klädda i vinterrock, vilket vittnar om årstiden, samt ofta i kostym och slips, en klädsel som var vanlig bland tjänstemän. Om man jämför med de kringstående är det uppenbart att de gripna inte fick lov att bära hatt. En herre 1 som ännu hade hatten på sig på foto 2.1, har vid det här laget tagit den av sig. Att bära hatt var ett tecken på manlighet i borgarklassen. Att männen är barhuvade visar att de förnedras offentligt och kan, förutom det faktum att de förs bort, även fungera som bevis för att det rör sig om judar.

Männen som för bort judarna är nästan alla uniformerade. Flertalet bär SS-uniform. SS-mannen 2 bär förutom den svarta uniformen armbindel med hakkors på vänster arm och officerarna verkar ha kommit med bilen, som på nummerskylten känns igen som en SS-tjänstebil 3. Bredvid SS-männen går även några män 4 med en speciell typ av hjälm, som man kunde se redan på foto 1.3 från staden Norden. De är ordningspolis, och som garantier för lag och ordning ger de sken av att gripandena är lagliga. Förutom ordningspoliserna och SS kan man även se tre män 5a, 5b, 5c som inte bär uniform. Man kan anta att det här rör sig om antingen kriminalpolis eller Gestapofolk. Det senare är mest troligt eftersom Gestapo kontrollerade vilka som skulle gripas.

Runt tåget har människor samlats för att följa händelserna. De liknar åskådare vid en festprocession eller en parad. I bildens vänstra kant kan man se flera cyklar 6. Det talar för att de närvarande kommit dit på egen hand. Uppenbarligen har även några arbetare 7 avbrutit sin verksamhet för att titta på det som händer. På andra sidan gatan, på ett murutsprång, står en man 8 på huk och fotograferar scenen. Han bär ljus kostym och är alltså inte identisk med den andra fotografen på Coeppicus bild (2.5). Att flera personer infann sig med kameror visar att Baden-Badens invånare hade begripit att något mycket ovanligt var i görningen. Det rådde inget fotoförbud, vilket innebär att förföljelsen ägde rum i full offentlighet. SS-mannen 9 står lugnt på muren bredvid fotografen utan att ingripa. Medan många närvarande verkar nästan likgiltiga och inte direkt avslöjar sina tankar, sticker en pappa 10 ut. Han bär sitt lilla barn på armen och sätter inte ens ned det. Uppenbarligen upplever inte pappan scenen som så fränstötande att han inte vill visa den för sitt barn. De närvarande betecknas inom forskningen ofta som "åskådare". Det är ett begrepp man kan ifrågasätta. Tittar de verkligen bara på, eller är de med och påverkar händelseförloppet?

BAKGRUND

Efter 1933 hade det i Tyskland om och om igen förekommit våldshandlingar mot judar. Men efter några dagar stoppades de alltid, eftersom man måste ta hänsyn till de ekonomiska skadeverkningarna och utlandets reaktioner. Efter att ha ockuperat Österrike i mars 1938, och då mottagits i triumf, trodde naziregimen att den i ännu högre grad kunde strunta i reaktioner från andra stater och intensifierade därför judeförföljelserna. Sommaren 1938 blev judar för första gången massdeporterade, och den 27 oktober 1938 lastades ungefär 17 000 judar med polskt medborgarskap in i järnvägsvagnar och fördes till den polska gränsen. Eftersom Polens regering först vägrade dem inresa, var de deporterade tvungna att tillbringa flera dagar och nätter i ingenmansland mellan gränserna under förfärliga förhållanden. Den 17-årige Herschel Grynszpan från Hannover fick i Paris höra om deportationen av hela hans familj. I ett dåd av spontan förtvivlan skaffade han sig en revolver, begav sig till tyska ambassaden där han sköt en anställd. Då denne två dagar senare avled av sina skador utnyttjade de radikala antisemiterna inom nazistpartiet detta för att – med Hitlers samtycke – iscensätta ett massupplopp, en pogrom, mot judarna i Tyska riket. Polis och brandkår fick order att inte ingripa medan SA, SS, Hitlerjugend och medlöpare plundrade judiska affärer, lägenheter och synagogor, förnedrade judar och till och med mördade dem. Antalet mördade är fortfarande okänt, men det överstiger de 100 som angavs av nazisterna. Under pogromen den

10 november 1938 (Kristallnatten) greps 26 000 judiska män och fördes till koncentrationsläger. Där plågades de fruktansvärt och utsattes för påtryckningar att lämna Tyskland med sina familjer så fort som möjligt.

Foto 2.9 (Julia Werner 2011 05 30) Platsen för den synagoga som förstördes den 10 november 1938 är i dag en parkeringsplats där det finns en minnessten.

EN ANNAN KÄLLA

I en rapport som författades 1955 i Storbritannien skrev den judiske läraren Arthur Flehinger om händelserna:

"Den 10 november brydde sig ingen längre om att låtsas som om det fanns några återstående överväganden, och även Baden-Baden fick uppleva en nazistrazzia. Klockan 7 på morgonen dök en polis upp hos oss på Prinz-Weimar-Strasse 10. Han uppmanade mig att följa med honom till polisstationen. Eftersom jag hade undervisat i årtal på Baden-Badens gymnasium kände alla mig, och jag märkte på polisen hur förlägen han var. Det verkade meningslöst att diskutera med honom och efter att jag lugnt tagit farväl av de mina gick jag sålunda iväg bredvid honom med vaksamt lugn. I staden var det vid den här tiden förstuds fortfarande stilla. Såg man någon komma där på gatan, så var det en olycksbroder under polisbevakning. Antalet arma, tidigt upptvingade ökade ju närmare vi kom polisstationen. [...] På polisstationen hade redan ungefär 50 offer avlämnats och allt fler fortsatte att komma. [...]"

Med tysk grundlighet protokollfördes allt. Vid tiotiden fördes vi ut på gården, där vi blev tvungna att ställa upp oss på raka led. Den målmedvetenhet med vilken Tredje rikets anhang jagade hit och dit väckte aningar om att det var fråga om en särskild aktion. Mitt på dagen öppnades porten och ett tåg av värnlösa började röra sig genom stadens gator, kraftigt bevakade på höger och vänster sida. Man hade väntat till

middagstid, uppenbarligen för att erbjuda folkmassan något. Men till Badenbornas försvar ska sägas att de flesta drog sig för att visa sig på gatan. De man kunde se bland åskådarna var pöbeln. [...] Tåget närmade sig synagogan, vid vilken de översta trappstegen redan var fyllda med allt möjligt slödder både i uniform och utan. Det var ett riktigt gatlopp. Man var tvungen att passera denna pöbelhop, som verkligen inte sparade på vulgära skällsord mot de arma stackarna. Själv hade jag under hela tåget sett folk rakt i ögonen, och när vi närmade oss översta trappsteget var det en som skrek ner: 'Glo inte så fräckt, professorn!' [...] Mot min vän dr Hauser, som hade varit en mycket anlitad advokat i Baden-Baden, visade sig mobben inte lika nådig. Den stackars mannen fick motta alla möjliga smockor från knytnävshögerns företrädare. Jag såg också den stackaren falla på en bönemantel, som nazisterna hade brett ut på golvet för att vi skulle trampa på den. Senare skulle man föra dr Hauser och hans fru från Sydfrankrike till Celle och därifrån till dödsbalken i Auschwitz.⁴ [...] I synagogan var allt som förvandlat. Det heliga golvet i det arkitektoniskt så underbara templet hade vanhelgats av nidingars händer. Helgedomen hade blivit en tummelplats för horder i svarta uniformer. Jag såg hur folk sprang hit och dit uppe i kvinnornas avdelning. [...] Plötsligt ljud en otrevlig, oförsämd röst: 'Sjung nu Horst Wessel-sången'. Den sjöngs så som man hade kunnat förvänta sig. Vi var tvungna att 'sjunga' en andra gång. En gång till tvingades vi 'fördärva' deras vackra nationalhymn! Sedan ropade man fram mig till biman och gav mig en passage ur Mein Kampf att läsa. Om jag under rådande omständigheter hade vägrat så skulle jag ha riskerat mitt och de andra lidandes liv. Så jag sade: 'Jag har fått order att läsa upp följande' och jag läste nog så lågt. Faktiskt så lågt att SS-mannen som stod bakom mig gav mig flera slag i nacken".⁵

1 Ein Gegner des Regimes [En regimmotståndare], i: Baden-Badener Tageblatt, 1998-11-19.

2 Schindler, Traum, s. 128ff.

3 Bundesarchiv (red.): Gedenkbuch Opfer der Verfolgung der Juden unter der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft in Deutschland 1933–1945. Finns på: <http://www.bundesarchiv.de/gedenkbuch>, citatet hämtat 2011-09-28.

4 Här avses Hugo Karl Hauser, född i Offenburg den 26 augusti 1880, först bortförd i oktober 1940 till det franska interneringslägret Gurs och därifrån till Auschwitz, där han mördades den 20 maj 1944. Flehinger utgick i sin rapport felaktigt från att Hauser skulle ha förts till Bergen-Belsen (vid Celle).

5 Rapport av Arthur Flehinger 1955-05-21, i: Wiener Library London, 048-EA-0559. Nås via databasen Testaments to the Holocaust Collection hos Wiener Library: http://www.tlmea.com/testaments/de/t3h_about.asp, citatet hämtat 2011-09-28. Se även Schindler, Traum, s. 128ff.

3. GETTOISERING I KUTNO

(Medurs från vänster)
Foto 3.1–3.7 Jüdisches
Museum Rendsburg.

Varifrån kommer fotografierna?

Dessa foton är en del av en serie på över 80 foton, som togs den 15 juni 1940 under upprättandet av ett getto i den västpolska staden Kutno. De ingick i kvarlåtenskapen efter Wilhelm Hansen, som föddes den 9 januari 1898 i Schleswig. Från 1936 var han verksam som lärare i sin hemstad och hade rykte om sig att vara något sällsam och egensinnig. Redan tidigt i livet var hans stora passion att fotografera. Omedelbart efter den tyska inmarschen i Polen i september 1939 blev Hansen inkallad till Wehrmacht och hans förband stationerades i Kutno för skyddsuppgifter. Hansen ansökte om medlemskap i nazistpartiet den 29 juli 1941 och skrevs in den 1 oktober 1941 – alltså efter att han hade tagit bilderna av gettot.¹ Inget är känt om bakgrunden till detta relativt sena inträde.

Genom en tillfällig personlig kontakt hamnade delar av Hansens fotografiska kvarlåtenskap i arkivet på Jüdisches Museum i Rendsburg. Bilderna har ännu inte blivit inventerade, men där finns album med delar av fotoserierna försedda med text, vilket gör att de kan tidsbestämmas. Albumen användes förmodligen för efterbeställningar av bilder. Av listorna i albumen framgår att många foton har beställts upp till 16 gånger.

VAD AVBILDAS?

I början av andra världskriget bodde 6 700 judar i Kutno. De utgjorde ungefär 25 procent av den sammanlagda befolkningen. På kvällen den 15 juni 1940, en lördag, utgick en order om "förflyttning" av alla judar till ett område vid ett gammalt sockerbruk och detta skulle äga rum följande dag. Hansen hade gått en promenad samma dag som gettot upprättades och då tagit över 80 fotografier. Med ledning av hans bilder kan vi följa hela gettoiseringsprocessen.

Foto 3.1 Jüdisches Museum Rendsburg.

Hansen tog sina första foton på morgonen i stadens centrum. Det var då framför allt bebott av judar, vilket också syns tydligt på bilderna och det hade staplats bohag framför så gott som varje hus. Invånarna hade nästan tömt sina bostäder redan och var ute på gatan bland sina tillhörigheter. I bakgrunden kan man urskilja rådhusornet (i dag Kutnos stadsmuseum). Längre bort på gatan lastar människor sina ägodelar på hästkärror. De fördrivna försökte ta med allt de kunde transportera. De måste alltså ha haft klart för sig att de inte skulle återvända hem inom överskådlig tid.

Foto 3.2 Jüdisches Museum Rendsburg.

Eftersom det inte fanns tillräckligt med hästkärror var många människor tvungna att vänta i timmar. Hansen stod mitt i bohaget när han tog denna bild. Man kan se stolar, kistor, utdragslådor, porslin, ett bord, olika tyger och säckar samt medlemmarna i en familj. I bildens mitt, bland alla dessa saker, sitter en ung kvinna med ett barn på armen. Hon lägger märke till Hansen, men ler inte. Hur såg hon Hansen? Bar han uniform? Kände hon rädsla, ilska eller ursinne? På gatan syns personer med den sexuddiga stjärnan på ryggen och bröstet, i enlighet med direktivet från december 1939, utfärdat av nazistpartiets distriktschef i Wartheland, Arthur Greiser.

Bruket att tvinga judar att bära igenkänningstecken började 1939 i Polen. I december utfärdade nazistpartiets distriktschef för Wartheland ett direktiv om att alla judar måste bära en gul stjärna på bröstet och ryggen. I Generalguvernementet bestämde generalguvernör Hans Frank att från den 1 december 1939 var alla judar över tolv år tvungna att bära ett minst tio centimeter brett vitt band med en blå davidsstjärna på höger ärm. I Tyskland utfärdades i september 1941 direktiv om en "judestjärna" – en gul davidsstjärna, stor som en handflata, som skulle fästas till vänster på bröstet. Denna märkning av judar infördes senast 1944 i alla länder under tysk kontroll.

Foto 3.3 Jüdisches Museum Rendsburg.

Bild 3.3 har Hansen tagit på den huvudgata som ledde mot gettoområdet. Där rör sig en ström av människor och fullastade hästkärror. De möts av tomma vagnar som kör i motsatt riktning tillbaka till staden. I bildens vänstra kant kan man se en soldat i Wehrmacht med en cykel. Förmodligen tillhörde han det lokala så kallade Landeschützen-regementet. Kanske var han en kollega eller bekant till Hansen, som åtminstone en stund följde med honom på hans promenad. Denna bild är en av få i den stora samlingen där man kan se personer som tillhör den tyska ockupations- och förvaltningsapparaten. Det visar begränsningarna för foton som giltig källa: bilderna kan visa vem som befann sig var vid en viss tidpunkt, men sammanhang som samarbete mellan olika myndigheter och organisationer kan de inte avbilda. Alltså kan man fråga sig vad som inte syns på foton. Vad skulle inte visas?

Halvvägs till gattot tog Hansen ytterligare en bild, av en vagn som dras av en man. Det är en av få bilder där man kan se åskådare som står framför sina hus längs gatan. Denna frånvaro av majoritetsbefolkningen är anmärkningsvärd. I motsats till foton från Norden och Baden-Baden framstår Kutno mera som en kuliss, en spökstad, där ett dåd förövades nästan utan åskådare, utan vittnen.

Foto 3.4 Jüdisches Museum Rendsburg.

Foto 3.5 Jüdisches Museum Rendsburg.

Foto 3.5 visar en av ingångarna till fabriksområdet. Ingången övervakas av en man i SS-uniform. En vagn passerar genom porten. Till höger i bilden ser vi en väntande ung kvinna klädd i folkdräkten dirndl. I Wannseemuseets permanenta utställning visas en film från gettot i

Kutno, tagen av en okänd amatörfilmare. Där kan man se hur denna kvinna, arm i arm med ytterligare tre, går in i gettot och sedan lämnar det tillsammans med dem. Kvinnorna ingick troligen i den lokala nazistiska parti- och förvaltningsapparaten och verkar ha gjort en söndagsinspektion av gettot.

Foto 3.6 Jüdisches Museum Rendsburg.

Eftersom utrymmet i sockerbrukets förfallna byggnader inte räckte till för alla, måste även den dittills outnyttjade marken norr om bruksområdet användas. Foto 3.6 visar denna yta efter att de första vagnarna anlänt mitt på dagen. Mellan sängar, stolar och skåp syns enstaka människor. På grund av hettan har några män tagit av sig skjortan. Ett litet barn som sitter bredvid delarna till en sängstomme bär inte heller något på överkroppen, men en vit huvudduk som skydd mot solen.

Foto 3.7 Jüdisches Museum Rendsburg.

Några timmar senare var det nyinrättade gettot fullt av människor och deras tillhörigheter. Hansen måste ha uppehållit sig där i flera timmar och kunde som det verkar röra sig fullkomligt fritt. Bilderna är tagna på olika platser, delvis från byggnader eller från upphöjda positioner. Inget av fotona antyder att kameran skulle ha varit dold.

Gettot upplöstes mellan den 19 och 26 mars 1942, knappt två år efter att det upprättats. Nästan alla invånarna mördades i förintelselägren Chelmno.

Foto 3.7 Jüdisches Museum Rendsburg.

VILKA DETALJER KAN MAN SE?

Detta foto har Hansen tagit från en upphöjd plats och på stort avstånd. Man kan anta att han befann sig i bruksbyggnaden och fotograferade från ett fönster.

Bilden gör att man väl kan föreställa sig gettots läge och avståndet till stadskärnan, i vars mitt Wawrzyncakyrkan 1 ligger. I bakgrunden ser man tydligt en lång grå mur 2, som löper längs hela den borte delen av fotot. Den avgränsar gettot och förflyttar staden bort till ett oåtkomligt fjärran för Kutnos judiska invånare.

Skuggorna och det korta skärpedjupet tyder på att Hansen har tagit bilden under sen kväll. Området är överfullt, men ännu finns det hästar och vagnar 3 där. Mellan bergen av föremål, hästar och vagnar försvinner nästan de judiska gettoinvånarna. Först vid en närmare betraktelse kan man urskilja människor; några har tagit tillfället att sitta ned medan andra står eller rör sig mellan föremålen.

Om man tänker på situationen blir ”draget av vansinne och överklighet i de fotograferade omständigheterna” tydligt:² nästan 7 000 människor blev lämnade stående med sitt samlade bohag på och omkring ett förfallet sockerbruk. Hansens bilder visar hopplösheten i situationen, men även människornas försök att på något sätt inrätta sig där.

Foto 3.8 (Christoph Kreutzmüller / Julia Werner, 2011 06 10)

På den förfallna sockerbruksbyggnaden där gettot hade legat sattes en minnestavla upp 1993: "Här på sockerbruket Konstancias område upprättade tyskarna ett getto för den judiska befolkningen i Kutno med omnejd. Efter att gettot avvecklades 1942, förintades de överlevande judarna i Chelmno. Ära över deras minne. Kutno kommun. Kutno, april 1993."

Foto 3.9 (Christoph Kreutzmüller / Julia Werner, Kutno, 2011 06 10)
Kutnos centrum i dag.

BAKGRUND

Efter anfallet på Polen planerade Adolf Hitler, Heinrich Himmler och Reinhard Heydrich 1939 en rasistisk omstrukturering av de erövrade områdena. Den västra delen av landet annekterades och skulle koloniseras med tysktalande, medan den östra delen, det så kallade Generalguvernementet, skulle användas för att utnyttja judar och polacker. Kutno låg i västra delen av Polen, Wartheland (även kallat Warthegau). Reinhard Heydrich, chef för säkerhetspolisen och nazistpartiets säkerhetstjänst, utfärdade i september 1939 ett direktiv om att koncentrera västra Polens judar till stadskärnor, ”för att ha bättre möjligheter till kontroll och senare borttransport”.³

I Östeuropa fanns det ungefär 950 getton mellan 1939 och 1944. Av dessa låg cirka 400 på polskt och cirka 400 på sovjetiskt territorium. De flesta getton upprättades i särskilt avdelade bostadsområden i städer. Situationen i ”judeläget Konstancia”, det judiska gettot i Kutno, var alltså ganska ovanlig. I fråga om yttre omständigheter påminner situationen om de tidiga koncentrationslägren och inte så mycket om något av de kända gettona såsom Lodz eller Warszawa. Levnadsförhållandena i Kutno skilde sig dock knappast från hur det var i andra getton: de kännetecknades av medvetet bristande försörjning och dåliga hygieniska förhållanden. Hunger och sjukdomar ledde till att de som bodde där dog i massor, vilket tyska myndigheter tog med i beräkningen.

Från hösten 1941 upplöstes gettona steg för steg och deras invånare mördades.

EN ANNAN KÄLLA

Videoinspelad intervju på engelska med Gordon Klasky⁴

Gordon Klasky föddes 1915 i Lubraniec inte långt från Kutno. År 1937 flyttade han från Lubraniec till Kutno och arbetade där i en judisk frisersalong. I en intervju som gjordes 1995 berättade han följande om dagen då gettot upprättades:

Gordon Klasky: [...] Det var en söndag, den 16 juni 1940. De kom hit och gav order. Det var en lördagskväll, nästan söndag. [...] Tyskarna gav den judiska befolkningen order om att var och en nästa dag måste infinna sig på en viss plats som på polska hette "Konstancia" – det hade en gång i tiden varit ett sockerbruk. Och den söndagen fick vi lov att ta med oss allt vad vi kunde dit. Vi var tvungna att hyra vagnar och hästar av polackerna. Vi fick betala för det. Vi var tvungna att transportera allt till gettot. [...]

Intervjuaren: Vad fick ni ta med er?

Gordon Klasky: Möbler, vad som helst, alltså, man fick inte ta med några hundar eller katter, men möbler fick man ta med sig, och verktyg, men de flesta sakerna lämnade

vi kvar. Medan vi plockade ihop våra saker, så höll de på ... borgmästaren i staden, namnet, jag kan inte riktigt minnas hans namn. Han var SA-man och bar alltid sådan där brun uniform med hakkors, Sherman⁵ hette han och han sprang genom de judiska husen och han slog oss hela tiden och tog allt med sig, vet du. Fort, fort, vet du. Han slog oss i huvudet hela tiden och fort, fort ... vet du: fort.

Intervjuaren: Vart förde de er?

Gordon Klasky: Alltså, den här söndagen förde de oss till gettot. Det var ett stort område, förstår du, och [...] på nåt sätt kom jag i alla fall in i den här stora byggnaden med kanske tusen personer i. Vi ställde sängarna nära intill varandra [...] det fanns ingen plats att springa längre, man kunde bara lägga sig på sängen. [...] Det var många människor som över huvud taget inte hade hittat någon plats. Jag minns [...] att det fanns toaletter där och de städade dem och bodde på de där toaletterna. Det är sant. Och sen byggde många människor små hus [på området], vet du, som indianerna har [...] som tält, men byggda av trä och de gjorde tak ovanpå. Det regnade och vi blev genomblöta, så var det. Det behövdes frisorer och jag är frisör så vi samlades, alla frisorerna, och satte upp våra speglar där ute på muren [...] och vi arbetade och [...] folk blev klippta, när vädret var bra. När det började regna var det hemskt.

Intervjuaren: Vem var ansvarig för gettot?

Gordon Klasky: Gestapo.

Intervjuaren: Fanns det något stängsel eller taggtråd runt gettot?

Gordon Klasky: Ja visst, så klart. Jag såg faktiskt en jude som blev skjuten, jag såg det med egna ögon. Han kom för nära taggtråden och det var en ukrainare i blå uniform som sköt honom. Det kommer jag aldrig att glömma.

1 Bundesarchiv Berlin, tidigare BDC (Berlin Document Center), nazistpartiets centrala medlemsregister, Wilhelm Hansens medlemsnummer: 887502.

2 Arendt, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, s. 219.

3 Citerat efter: Browning, Entfesselung, s. 173.

4 Videoinspelad intervju med Gordon Klasky, Visual History Archive, Freie Universität Berlin, www.vha.fu-berlin.de. (Citatet hämtat 2009-08-27.)

5 Klasky talar här förmodligen om Wilfried Schürmann. Denne var borgmästare i Kutno från april 1940 och nazistpartiets lokala partiordförande (Kreisleiter).

4. DEPORTATIONER FRÅN MARSEILLE

(Medurs från vänster) Foton från Bundesarchiv Koblenz, från vänster till höger bild 101 I, 27/1474, 26A; bild 101 I, 27/1476, 21A; bild 101 I, 27/1476, 27A; bild 101 I, 27/1477, 9; bild 101 I, 27/1477, 19.

Varifrån kommer fotografierna?

Eftersom nazisterna kände till bildmediets stora kraft och därför iscensatte många av sina gärningar inför kameran, togs ett stort antal fotografier mellan 1933 och 1945, både privata och professionella. Från 1938 inrättades så kallade propagandakompanier. De skulle följa de tyska truperna hack i häl för att från (det förväntade) kriget leverera rapporter som motsvarade nazistregimens världsbild. Fotografierna i detta avsnitt kommer från Wolfgang Vennemann, som föddes i Berlin 1908. Han var en erfaren fotograf som redan 1928 hade publicerat bilder på de övergivna slagfälten från första världskriget.¹ Som medlem av ett propagandakompani tog Vennemann foton i januari 1943, som en del av en omfattande dokumentation av rivningen av de historiska hamnkvarteren i Marseille och den därefter följande deportationen av judar och så kallade asociala element. Trots att bilderna togs på officiellt uppdrag blev de den gången aldrig offentliggjorda.

Några av foton publicerades 1973 i en fransk studie, och historikern Ahrlich Meyer offentliggjorde och analyserade dem 1999 i sin banbrytande bok "Der Blick des Besatzers. Propagandaphotographie der Wehrmacht aus Marseille 1942–1944" (*Ockupantens blick. Wehrmachts propagandafotografering från Marseille 1942–1944*).² Tillsammans med mer

än 1,5 miljoner foton från propagandakompanier överlämnades bilderna till Bundesarchiv i Koblenz och har gjorts tillgängliga i dess digitala bildarkiv, <http://www.bild.bundesarchiv.de>. Eftersom det även finns kontaktkopior av Vennemanns småbildsfilmer, är det möjligt att exakt fastställa den kronologiska ordningen för foton på varje filmrulle.

VAD AVBILDAS?

Efter att den tyska armén intagit Frankrike försommaren 1940 var den södra delen av landet först inte ockuperad, utan ställd under en fransk förvaltning som samarbetade nära med tyskarna. Av strategiska skäl marscherade Tyskland i november 1942 även in i södra delen av landet och ockuperade därmed också hamnstaden Marseille, som dittills varit en tillflyktsort också för tyska flyktingar.

Kort efter att staden ockuperats, den 22 och 23 januari 1943, genomfördes en stor razzia under ledning av en hög SS-officer, som var Heinrich Himmlers representant.

Foto 4.1 Bundesarchiv Koblenz.

Foto 4.1 togs på en av de trånga gatorna i hamnkvarteren under razzian. Där kontrolleras förbipasserande och invånare av tyska ordningspoliser från polisregementet Griese, försedda med bajonetter och assisterade av en fransk gendarm. De iakttas från ett fönster av husets invånare och av

flera barn på gatan. Ett av barnen har vänt sig om mot kameran och ler. Tycker han att kameramannen verkar trevlig? Eller ler pojken bara för att han vet att det är vad som förväntas av honom – eller till och med för att han är rädd?

Foto 4.2 Bundesarchiv Koblenz

De judar som gripits under razzian fördes söndagen den 24 januari 1943 i polisbussar till en närbelägen järnvägsstation, där de togs emot av tyska ordningspoliser. Tillsammans med gendarmerna bildade poliserna en gång mellan sig och genom den var judarna tvungna att skynda sig in i väntande godsvagnar.

Kort därefter (och sex bilder senare) fotograferade Vennemann när ytterligare en buss anlände. Tyska ordningspoliser, officerare att döma av deras axelbeteckningar, väntade även på denna buss (foto 4.3). Nu fick tyskarna hjälp av franska poliser i stålhelmar. Man kan tydligt se att järnvägsvagnen som judarna föses in i redan är mycket full. En ditkritad siffra i nedre högra kanten visar att den är vagn nummer nio i tåget. Mellan de båda vagnarna syns ytterligare en tysk polis i bakgrunden. Han bevakar den andra sidan av tåget.

Efter att ha laddat kameran med en ny film fotograferade Vennemann även in i en anländande buss. Förutom den kvinna som två hjälmförsedda poliser hjälper att stiga ur, är en man i svart läderrock och hatt med i bilden. Denne man, som troligtvis tillhör Gestapo, har också en kamera

Foto 4.3 Bundesarchiv Koblenz.

beredd. Möjligtvis bryter Gestapomannen därmed mot ett förbud som satts upp denna dag, för att få ett foto av en händelse som han anser betydelsefull. Det kan emellertid inte uteslutas att fotot var för tjänstesyften.

Foto 4.4 Bundesarchiv Koblenz.

Över polisernas huvuden tog propagandasoldaten kort därefter även en bild in i järnvägsvagnen. Av detta foto framgår hur många gripna judiska män som tryckts in i en vagn. Under de gripnas fötter kan man se lite halm, som männen emellertid inte kan sätta sig på eftersom det saknas plats.

Foto 4.5 Bundesarchiv Koblenz.

Efter att diktaturen inrättats var polisen från 1933 underställd Reichsführer SS, Heinrich Himmler, som 1936 utnämndes till tysk polischef. Tydligast kom den nära kopplingen mellan polis och SS till uttryck i att befattningen högre SS- och polisbefälhavare instiftades 1939. Förutom Gestapo deltog även uniformerade polisenheter – som från 1936 hade benämningen ordningspolis – i judeförföljelser och särskilt i Östeuropa även i massmord.

Foto 4.6 Bundesarchiv Koblenz.

På foto 4.6 kan man se medlemmar av mobilgardet, den tyskvänliga Milice Française (med armbindel på vänster arm), som bär in bagage i en järnvägsvagn. Samtidigt hjälpte hjälmförsedda franska poliser kvinnor att stiga på en godsvagn. Uppenbarligen saknade järnvägsvagnarna trappsteg, så det var besvärligt att gå ombord. Till höger bredvid låset på järnvägsvagnens dörr kan man tydligt se en davidsstjärna, som troligen var tecknad med krita. Ovanför kan man dessutom läsa påskriften "40 Hommes/8 Cheveaux" (40 personer/8 hästar). Redan av foto 4.5 framgick att det regelmässigt stuvades in avsevärt många fler än 40 människor i järnvägsvagnarna vid deportationer. Därefter låstes vagnarna utifrån och förseglades.

En funktionär inom UGIF (*Union générale des israélites de France*) i Sydfrankrike noterade i sin dagbok att de deporterade var tvungna att påbörja sin resa utan mat och vatten. Dessutom saknades det toaletter i vagnen. De 782 judarna från Marseille – däribland 13 judar från Tyskland och 29 från Turkiet – forslades först till lägret Drancy norr om Paris. Därifrån gick färden den 23 och 25 mars till förintelselägret Sobibor, som låg cirka 1 800 km bort, där de alla mördades.⁴

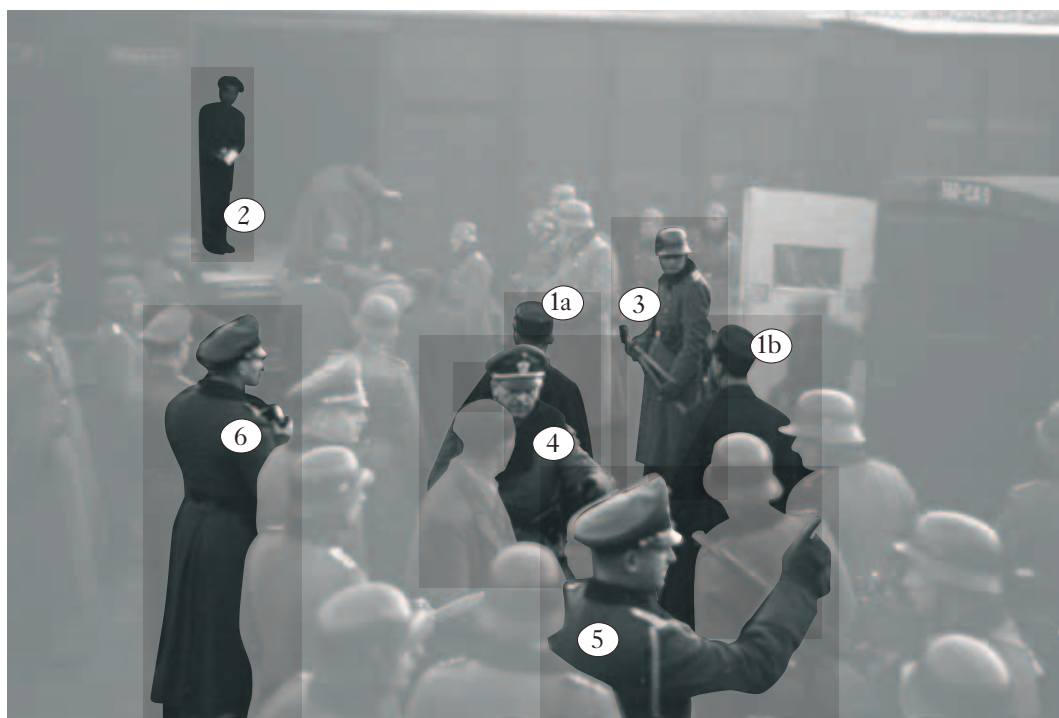

Foto 4.2 Bundesarchiv Koblenz.

VILKA DETALJER KAN MAN SE?

Från en upphöjd plats – troligtvis från en lastramp – fotograferade Vennemann hur en polisbuss anlände till stationen. Två franska gendarmar 1a, 1b känns tydligt igen på sina runda mössor. De har troligtvis följt med bussen och låst upp dess dörr. Judarna måste springa genom en allé av tyska poliser till en godsvagn, där en jude 2 tittar ut med ett ljust föremål i handen (en kopp?). Allén bildas av tyska ordningspoliser, som känns igen på sina märken på hjälmen samt de mörka kragarna, som tydligt avtecknar sig mot deras ljusare (gröna) uniformer. En av ordningspoliserna 3 skruvar just på bajonetten på sitt gevär, medan ett polisbefäl 4 ger sin adjutant 5 order om förstärkning. Till vänster kan man se en officer 6, som tillhör de många tyska poliser som inte var direkt delaktiga i att bilda häck till vagnen, utan uppenbarligen iakttog händelserna på avstånd. Officeren håller ett lådformat föremål i handen, troligen en kamera. Om det stämmer fäste alltså åtminstone tre fotografer – den okände officeren, den likaledes namnlöse Gestapomannen och Vennemann – händelsen på bild. I motsats till offentliga förnedringar av judar var fördrivningen av judar inte iscensatt för kameran men uppenbarligen ett omtyckt fotomotiv.

BAKGRUND

Från tusentals byar och städer i de länder som var ockuperade av tyska, stod under tysk förvaltning eller var förbundna med Tyska riket, tvångsförflyttades människor som räknades som judar. I oktober 1941 påbörjades deportationerna från Tyska riket. De fotograferades ofta, vilket gjort att det har bevarats bildserier på avhysningar från Bielefeld, Brandenburg, Coesfeld, Eisenach, Hanau, Hattingen, Kitzingen, Laupheim, Lörrach, Siegburg och Würzburg.⁵

Efter att naziregimens ledarklick beslutat att mörda så många judar som möjligt, fastslogs på Wannseekonferensen att Europa skulle ”fin-kammas från väst till öst”. Följaktligen genomförde man i juni 1942 de första deportationerna från Frankrike. Sommaren 1940 hade det bott sammanlagt 350 000 judar i Frankrike – många av dem flyktingar från Tyskland och Österrike. Av dessa deporterades och mördades 76 000 – procentuellt sett avsevärt färre än exempelvis från Nederländerna eller Slovakien, men betydligt fler än från Belgien.

År 1995 tillstod den dåvarande presidenten Jacques Chirac som första franska politiker att landets myndigheter var medansvariga för deportationerna.

Foto 4.7 (Daniel Farber, 2011 07 28)
Stationsområdet i Marseille i dag. Någon minnestavla har inte kunnat hittas.

EN ANNAN KÄLLA

Raymond-Raoul Lambert var ledare för UGIF (Union générale des israélites de France), en förening som judar tvångsanslöt till och som upprättades av Vichy-regimen efter tyska påtryckningar i november 1941. I sin dagbok skrev han om händelserna:

"Fredagen den 22 januari: Sedan gryningen genomförs razzior och massarresteringar i alla Marseilles stadsdelar, vilket man kunde förutse eftersom enheter ur mobilgardet under dagarna före anlant med bussar eller järnväg från Toulouse, Lyon, Nancy och till och med Paris.

På förmiddagen började den tyska och franska polisen som tjänstgjorde vid stationen att genomföra godtyckliga gripanden. De arresterade personerna fördes i lastbilar till polisförvar och sedan till fängelset Les Baumettes för kontroll av personuppgifter. Judarna greps med ledning av stämpeln i sina ransoneringskort eller pass. På kvällen fortsatte gripandena och under natten genomfördes razzior i några stadsdelar.

Lördagen den 23 januari: Bussar som körde runt efter utgångsförbudet antydde att speciella åtgärder var på gång. Sedan morgonen hade vi fått rapporter om att polisoperationer hade ägt rum i flera centrala stadsdelar. Alla judar, franska som utländska, arresterades systematiskt. Denna polisoperation hade förberetts noggrant och skoningslöst av myndigheterna. Låssmeder var tvungna att öppna husdörrar om man misstänkte att hyresgästerna låtsades att de inte var hemma. Operationerna var som mest intensiva mellan kl. 11 på kvällen och kl. 5 på morgonen. Kvinnor togs in i polisbilar utan att ges tid att klä sig, sjuka tvingades lämna sina bäddar, gamla bortfördes med våld, och föräldrar skildes från sina barn.

Söndagen den 24 januari: Vi fick reda på att razziorna och gripandena hade fortsatt i stor omfattning under natten och med ännu större hänsynslöshet. Framför allt drabbades innerstadens affärskvarter, som beboddes av Marseilles judiska familjer (rue Senac, rue de l'Académie, rue Pisançon osv.) Dessutom fick vi reda på att ett tåg med ungefär 1 500 personer hade avgått från stationen i riktning mot Compiègne på morgonen. Det rörde sig främst om de gripna judar som fortfarande befann sig i polisförvar i l'Évêché eller som under natten hade överförts till fängelset Les Baumettes utan att ha fått meddela sig med sina familjer eller på något annat sätt kontakta någon.

llastningen av de deporterade på söndagsmorgonen den 24 januari skedde under synnerligen vidriga förhållanden och under uppsikt av tysk polis. En officer svarade på en vädjan om mat åt de olyckliga: "Våra soldater dör av hunger sedan åtta dagar i Stalingrad; de här judarna har inget behov av mat." Instuvade i boskapsvagnar borttransporterades ungefär 1 500 personer, den stora majoriteten fullkomligt hederliga judar, tillsammans med prostituerade från hamnkvarteren, vanliga brottslingar och svarta utan papper. Utan mat, utan bänkar att sitta på. Två tyskar och två ur mobilgardet per järnvägsvagn. Boskapsvagnar som plomberades vid avgången. Några brutala övergrepp förekom precis när tåget avgick. Bland de deporterade befann sig personer på genomresa som hade kommit till Marseille över dagen utan ombyte och vinterkläder; krigsveteraner; unga flickor; sjuka; gamla i behov av vård; en svårt lungsjuk före

detta krigsfånge; människor som återvänt hem; en blind mans fru, som deporterades med sin mans ransoneringskort; en artillerikaptens krigsänka; hela familjer som levt i Marseille i generationer; fäder till sju eller åtta barn. Vid avfärden fick de inget som helst socialt stöd. 60 limpor bröd skulle räcka till 1 500 personer.”⁶

-
- 1 Jfr Ziese / Ziese-Beringer, Denkmal; Bescheid der Deutschen Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen der ehemaligen deutschen Wehrmacht [*Beslut från den tyska byrån för underrättelser till anhöriga till före detta Wehrmacht*], 2011-09-01.
 - 2 Meyer, Der Blick des Besatzers. Se även: Deutsche Hochschule der Polizei, Dierl / Hausleitner / Hölzl / Mix (red.): Ordnung, s. 219–222.
 - 3 Jfr Aktives Museum (red.), Fry.
 - 4 Klarsfeld, Les transferts de juifs de la région de Marseille, s. 39–55.
 - 5 Hesse / Springer, Vor aller Augen. Fotodokumente des nationalsozialistischen Terrors in der Provinz, s. 135–176.
 - 6 Citerat efter: Klarsfeld, Les transferts de juifs de la région de Marseille, s. 39 f. Även avtryckt i: Meyer, Der Blick des Besatzers, s. 186 f.

5. FÖRINTELSEN I AUSCHWITZ

Se även rum 13 i den permanenta utställningen i Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz (Wannseemuseet).

Varifrån kommer fotografierna?

Fastän det var förbjudet att fotografera massmord tog SS-männen Ernst Hoffmann och Bernhard Walter våren 1944 nästan tvåhundra bilder i Auschwitz II (Birkenau). De hade egentligen i uppgift att identifiera och registrera de nya internerna. Men på deras uppdrag sattes en fånge att sammanställa bilderna till ett album med titeln *Judarnas förflyttning från Ungern*. Förmodligen var albumet tänkt för SS interna bruk. I början av 1945 hamnade albumet i koncentrationslägret Dora-Mittelbau (Nordhausen), där Lili Jacob hittade det under en SS-mans pyjamas.

Lili Jacob var en ungersk judinna, vars familj hade mördats under de dagar då foton togs. Som ett minne av sina familjemedlemmar tog hon albumet med sig men gav enstaka foton till andra överlevande som också hade känt igen familjemedlemmar på foton. Efter att albumet hade fungerat som bevismaterial i Auschwitzrättegången i Frankfurt 1963, donerade Lili Jacob i augusti 1980 sitt album till det israeliska förintelsemuseet Yad Vashem. Där undersöktes de resterande 193 foton och man försökte identifiera så många personer som möjligt på bilderna. Resultaten av efterforskningarna publicerades tillsammans med foton under titeln *Auschwitz Album*.¹ Vid publiceringen sorterades foton om.

Men bildernas ursprungliga kontext hade gått förlorad redan när albumet sammanställdes, och eftersom negativerna inte har bevarats är sammanhanget mycket svårt att rekonstruera. I det följande ska vi trots det försöka presentera en kort serie foton i deras troliga ordning för att synliggöra den urvalsprocess som fångarna genomgick.

Albumets historia tydliggör vilka tillfälligheter som ligger bakom en källas väg till de historiska arkiven. Dessutom kan man ställa sig frågan: Vilken betydelse hade albumet, å ena sidan för Lili Jacob och å andra sidan för SS-männen, som gav order om att upprätta det?

VAD AVBILDAS?

Den 26 maj 1944 anlände ett tåg med 40 till 50 järnvägsvagnar från den ungerska staden Berehovo till Auschwitz-Birkenau. Resan hade tagit två dagar. Efter att tåget anlant tvingades först de runt 2 000 utmattade och utvakade fångarna att ta med sig sitt bagage till den borte delen av den provisoriska perrongen, som byggts upp kort dessförinnan och kallades lastkajen. Sedan skilde man män och kvinnor åt. En SS-läkare som judarna måste passera beslutade löpande vilka som skulle mördas omedelbart och vilka som först skulle utföra slavarbete. Denna urvalsprocess, som i albumet kallas ”utsortering”, dokumenterades av fotografen. Han följde med judarna men utan att visa när de mördades.

Auschwitz-Birkenau

Koncentrationslägren grundades för att hålla människor som nazisterna uppfattade som politiska motståndare fångna. Lägre Auschwitz-Birkenau byggdes från juni 1942 ut till ett förintelsläger. Det förfogade över högt specialiserade, fabriksmässiga inrättningar för att mörda människor och bränna deras kroppar. I lägre mördades mer än en miljon människor.²

Det första fotot, taget från taket på en av järnvägsvagnarna, fokuserar på urvalsprocessen. Det visar tydligt hur SS-männen organiserade förloppet. SS-avdelningen i koncentrationslägre fungerade som reservenhet till Waffen-SS och bar fältgrå militäruniformer. SS-männen bar inte heller hakkorsbindel, utan små riksörnar på vänster arm. Detta tecken tillsammans med uniformskragen utmärker SS-personalen. Det framgår också tydligt att SS inledde urvalet med kvinnorna, vilkas led redan är betydligt kortare än männens. Processen avbryts inte ens när en lastbil, framvinkad

av SS-vakten med geväret hängande på axeln i foto 5.1, passerar lastkajen mellan de frånkopplade järnvägsvagnarna.

Foto 5.1 (i det ursprungliga albumet betecknat nr 26).

I den högra kanten av bild 5.2 syns en SS-man, med gevär på axeln och höjd hand, som säger åt två kvinnor att gå i en annan riktning än de flesta andra kvinnorna. Dessa kvinnor valdes ut till slavarbete.

Innan fotografen vände tillbaka till det som hände på lastkajen följde han lastbilen med sitt objektiv. På foto 5.3 syns ett långt krokigt tåg av kvinnor och barn, som har skickats från lastkajen över spåret bort till gaskamrarna och brännugnarna. Men som av en tillfällighet kommer i

Foto 5.2 (i det ursprungliga albumet betecknat nr 32).

Foto 5.3 (i det ursprungliga albumet betecknat nr 31).

Foto 5.4 (i det ursprungliga albumet betecknat nr 25).

bildens vänstra kant dessutom tre SS-officerare med. De står lite vid sidan, men de övervakar hela händelseförloppet. Mannen som vänder ryggen mot kvinnorna är möjligtvis Richard Baer, vid den tiden högsta SS-befäl på plats och troligen den som hade beordrat fotograferingen.

Efter att ha fotograferat lastbilarna som körde iväg gick fotografen närmare, till luckan mellan järnvägsvagnarna, för att ta de båda nästa bilderna i serien från taket. På bild 5.4 syns att raden av kvinnor nu blivit ännu kortare. Uppenbarligen har dessutom någonting hänt som gör de återstående kvinnorna oroliga. Man kan nämligen se att flera lägerfångar i randiga uniformer tar hand om kvinnorna, pratar med dem eller håller dem kvar.

I mitten av bildens övre kant kan man se en ungersk jude med en mycket ljus rock. Han har identifierats som György Havas. Den 16-årige Havas ser sig visserligen uppmärksam omkring men visar ingen sinnesrörelse och begraver händerna i rockfickorna.

Foto 5.5 (i det ursprungliga albumet betecknat nr 34).

Medan de sista kvinnorna från transporten mönstras, beslutar en okänd man som på sin armbindel känns igen som funktionär i gettot, kanske som ordningsvakt, att hjälpa en kvinna som redan suttit en längre tid vid kanten av den provisoriska perrongen. (Se även foto 5.2.) Genom denna lilla mänskliga gest visar mannen stort mod. Under tiden ser sig Havas åter omkring. Det är inte känt vad han ser. Han själv har inte kunnat berätta det för någon, eftersom han miste livet eller mördades i lägret.

Efter att kvinnorna genomgått urvalsprocessen klättrade fotografen upp på järnvägsvagnen för att fotografera en grupp gamla och bräckliga judar, som inte klarat resans strapatser och som syns redan på foto 5.1 och

5.4. En man från transporten ser till dem. Vid sidan av inväntar de nu vad som komma ska. Mannen som stöder sig på sin käpp, på järnvägsvagnens fotbräde, är Lili Jacobs farfar eller morfar. Bredvid syns hans fru. Ovanför mannen syns en påskrift med krita bredvid järnvägsvagnens dörr. Talet "76" är antalet personer som under resan befann sig i den trånga vagnen. Kort efter att detta foto togs kördes de gamla i en lastbil till gaskammaren, där de mördades.

Foto 5.6 (i det ursprungliga albumet betecknat nr 90).

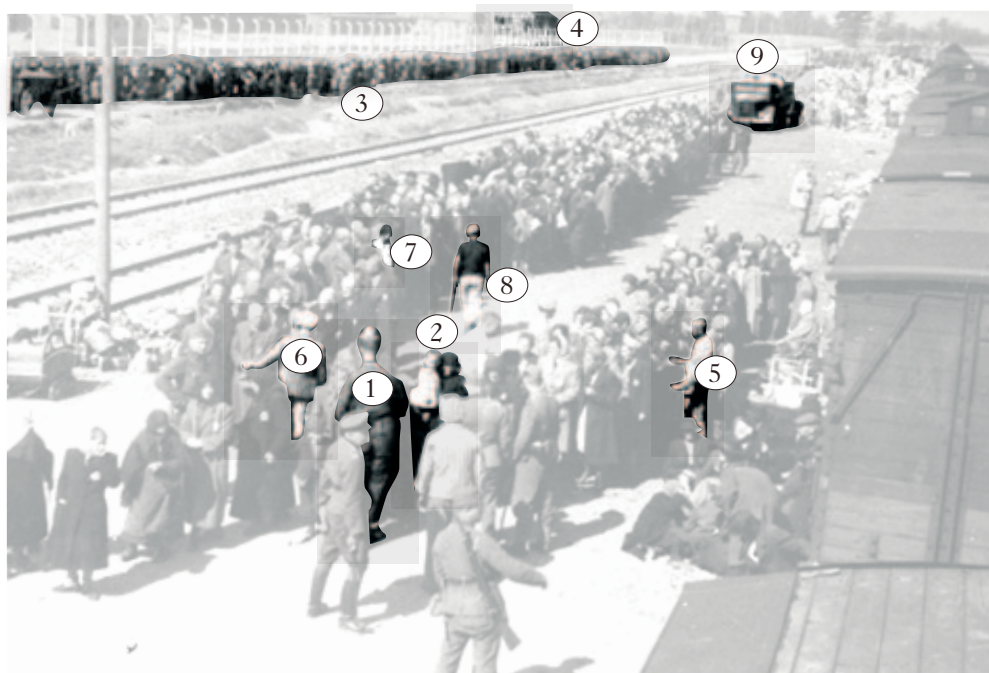

Foto 5.1 (i det ursprungliga albumet betecknat nr 26).

VILKA DETALJER KAN MAN SE?

Fotot togs från järnvägsvagnens tak, som syns tydligt i förgrunden. Personernas långa skuggor på lastkajen, som löper i nästan exakt öst–västlig riktning, avslöjar att fotot togs ganska tidigt på morgonen. (I slutet av maj stiger solen upp tidigt, och kameran är riktad västerut.) Mitt i bild sker urvalsprocessen, som för kvinnornas del redan har kommit ganska långt. Kvinnorna måste gå förbi en SS-läkare 1, som mönstrar dem en kort stund. Framför SS-mannen står en kvinna 2 med ett barn på armen, klätt i en liten sommarklänning. Läkaren, som bestämmer över liv och död, sänder troligtvis kvinnan i döden med sitt barn. De båda måste då gå över rälsen medan deras vänner, män och fäder iakttar dem för att rätta in sig i den långa rad av människor 3 som väntar på att släppas in i den byggnad 4 som skymtar i bakgrunden. Det är Krematorium II, som färdigställdes 1943 och där 1 500 människor om dagen kunde mördas och brännas.

Under tiden försöker en lägerfånge prata med kvinnorna som ännu väntar på att bli mönstrade 5. En annan fånge 6 håller tillbaka männen medan ytterligare en 8 går förbi György Havas 7 mot männen. Tänkte han kanske hota dem? Han hade möjlighet att göra det. I vänster hand har han nämligen en batong, som han fått av SS för att kunna slå andra lägerfångar eller nyanlända judar. Det här visar att fångarna i koncentrationslägret inte var likställda. Det var snarare så att SS utnyttjade en del fångar – som fick särskilda privilegier – för att kunna kontrollera

lägret. I bakgrunden kan man se att andra fångar samlar ihop de nyanländas bagage och tvingas lasta dem på en lastbil 9, som har kört bort till lastkajen för detta. Det stora berget av bagage antyder hur många människor som från början stått på lastkajen och visar att judarna blev systematiskt plundrade och bestulna. Många av föremålen ur resväskorna fördelades sedan i Tyskland.

BAKGRUND

Då tyska trupper gick in i Sovjetunionen i juni 1941 blev den judefientliga politiken ännu radikalare. Hundratusentals judar sköts i de ockuperade områdena av insatsstyrkor (Einsatzgruppen), som bestod av SS, polis och lokala frivilliga. I oktober 1941 förklarade SS-ledaren Heinrich Himmler att den tyska politikens mål inte längre var att fördriva judarna ur den tyska inflytelsesfären, utan tvärtom att inga judar längre skulle utvandra. Lite senare inleddes även förberedelser för att bygga upp läger som bara skulle ha till syfte att mörda människor. I mitten av december 1941 hade Adolf Hitler gett sitt samtycke till, eller befallt, att alla judar inom det tyska maktområdet skulle mördas. På Wannseekonferensen den 20 januari 1942 diskuterade högt uppsatta SS-officerare med inflytelserika ämbetsmän vilka som skulle räknas som judar och hur mordprogrammet bäst skulle omsättas i praktiken. De deportationer som redan tidigare hade inletts från många av Europas länder organiserades och genomfördes nu fullständigt systematiskt.

Efter att Wehrmacht hade marscherat in i Ungern beslutade den ungerska ledningen på våren 1944 om deportation av judar från landets territorium. Under de följande månaderna deporterades i snabb följd 450 000 judar från Ungern till Auschwitz, där de antingen mördades eller sattes i tvångsarbete.

Foto 5.7 Paweł Sawicki, Panstwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau (ej daterat). Lastkajen i dag.

*Foto 5.8 Foto av Sonderkommando i Auschwitz-Birkenau, Panstwowe Muzeum
Auschwitz-Birkenau, bild 281, augusti 1944.*

ANDRA KÄLLOR

Denna bild är ett av fyra foton som togs endast några få veckor efter att albumet hade färdigställts. Bilderna planerades och togs av en grupp fångar i ett så kallat specialkommando (Sonderkommando). Sådana enheter var bl.a. ansvariga för likbränningen. Skillnaden mot Hoffmanns och Walters foton är uppenbar: för det första ville de judiska fotograferna utan omsvep dokumentera mördandet och våldet, som man bara kan ana på SS-männens bilder. För det andra hade de varken utrustning eller tid att ta foton med så hög kvalitet som Hoffmann och Walter. För det tredje var som synes den judiska fotografen tvungen att gömma sig i en byggnad och kunde inte fritt bestämma detaljerna i fotot. I stället fick man kollektivt förbereda och ta fotona och för det behövdes fångar som höll vakt så att fotografen inte upptäcktes av SS. Likväl framgår på fotot att liken av judar brändes på stånggaller. Det skedde hela tiden under sommaren 1944, när så många judar mördades att inte ens lägre högkapacitetsugnar räckte till för att få undan liken.³

Nobelpristagaren Imre Kertész, vars roman "Mannen utan öde" bygger på erfarenheter från Auschwitz och Buchenwald, skildrar ankomsten till Auschwitz:

"[...] under de kanske knappa två minuter som det tog mig att komma från min plats till vagnsdörren, och där tog jag äntligen ett stort språng, ut i solen och friska luften.

Allra först fick jag syn på ett jättelikt, flackt område. Jag blev genast lite bländad av denna plötsliga rymd, av himlens och den här slättens ensartat lysande vitthet som fick mina ögon att värka. Men jag hade inte precis tid att se mig om: jag var omgiven av trängsel, sorl, lösryckta ord och händelser, order. [...]

Resten har jag svårt att redogöra för: jag bars, sveptes, rycktes med av ett slags grötigt gurglande, virvlande ström. Bakom mig skrek en kvinnoöst hela tiden om någon "liten väska" som hon förklarade för någon hade blivit kvar hos henne. Framför fötterna på mig gick en gammal kvinna med slarvigt yttre, och jag hörde en kortväxt ung man förklara för henne: "Lyd nu, mamma, vi ses ju snart igen." "Nicht wahr, Herr Offizier" [Inte sant, herr officer], sa han och vände sig med ett förtroligt leende, som innehöll något av den sammanhållning som vuxna brukar visa varandra, till en tysk soldat som höll på att ordna alldeles i närheten, "wir werden uns bald wieder..." [vi kommer ju snart ...] Och i samma ögonblick blev jag uppmärksam på ett fruktansvärt tjut, på en liten pojke, lortig men lockig och klädd som en skyltdocka, som med egendomliga ryckningar försökte komma loss från en blond kvinna, uppenbarligen hans mor. "Jag vill följa med pappa! Jag vill följa med pappa!" röt, bölade, vrålade han och stampade i det vita gruset, i det vita dammet. [...]

Alla dessa bilder, ljud och händelser gjorde mig lite yr och förvirrad i detta gytter som till slut blandades till en enda konstig, brokig, nästan farsartad upplevelse; det gjorde att jag inte kunde uppfatta andra, kanske viktigare saker så bra. Jag skulle till exempel ha svårt att säga om det berodde på våra egna, soldaternas, fångarnas eller allas gemensamma ansträngningar att det till slut ändå bildades ett långt led som nu bestod

av bara män, av idel rader om fem och fem, som rörde sig långsamt men äntligen i jämn takt framåt, steg för steg. Där framme – bekräftade man på nytt – väntade ett bad, men först en läkarundersökning, på oss alla. Det nämndes, fast det kunde jag ju naturligtvis själv förstå, att det var fråga om ett slags mönstring, en kontroll av arbetsdugligheten, självklart. [...]

Men medan allt detta hände hade vi hunnit ett bra stycke framåt. Jag märkte att soldaterna och fångarna hade blivit många fler kring oss. Vid en punkt förvandlades de femdubbla leden till en gåsmarsch. Samtidigt uppmanades vi att ta av jackor och skjortor för att kunna visa upp oss med bar överkropp för läkaren. Farten ökade också, kände jag. På samma gång fick jag syn på två skilda grupper därframme. Ett större, ganska blandat sällskap samlades till höger, ett annat, mindre och på något vis mer tilltalande till vänster och bland dem såg jag också en del av pojkarna som hörde till oss. Det var de senare som – åtminstone i mina ögon – omedelbart föreföll vara de lämpliga. Under tiden, och allt snabbare, gick jag rakt åt det håll där man nu, i virrvarret av alla människor som rörde sig fram och tillbaka, kunde urskilja en fast punkt, en oklanderlig uniform med de tyska officerarnas höga, uppåtsvängda skärmmössor, nästan blev jag förvånad över att det så snart blev min tur.

Själva undersökningen tog för övrigt bara så där två tre sekunder i anspråk (på ett ungefär). [...] Mig tittade läkaren, såg jag, mera noga på med skärskådande, allvarlig och uppmärksam blick. [...] Samtidigt frågade han med låg men ändå klar röst som skvallrade om att han var en bildad man: "Wie viel Jahre alt bist du?" [Hur gammal är du?] – men bara i förbigående. Jag svarade: "Sechzehn." [Sexton.] Han nickade lärt, men liksom mer för att svaret var riktigt än för att det var med sanningen överensstämmande – det var åtminstone det intryck jag fick i hastigheten. [...] Och med ena handen fortfarande mot mitt ansikte och den andra pekande mot andra sidan vägen sköt han sedan undan mig och skickade mig bort till de andra, de lämpliga. Pojkarna väntade redan triumferande på mig, skrattande av glädje. Och när jag fick syn på dessa strålande ansikten förstod jag kanske vad det var som skilde vår grupp från den på andra sidan: det var framgången, om jag kände rätt."⁴

Svensk översättning: Maria Ortman, Nordstedts 2003 (sjätte tryckningen)

1 Gutman / Guttermann (red.), Das Auschwitz Album. I Tyskland hade albumet publicerats redan tidigare som Lili Meiers album. Hahn (red.), Gesichter.

2 Se bl.a. Czech, Kalendarium der Ereignisse.

3 Se Didi-Hubermann, Bilder trotz allem. Se även Stone, The Sonderkommando Photographs.

4 Kertész, Mannen utan öde, s. 91–99.

LITTERATURFÖRTECKNING

(För verk som är översatta till svenska anges enbart de svenska titlarna. För övriga verk anges en ungefärlig svensk översättning med kursiv stil inom hakparentes.)

KÄLLOR OCH KÄLLSAMLINGAR

- Deutschland Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) [*Rapporter från Tysklands socialdemokratiska parti (Sopade)*], 2:a årg. (1935), Frankfurt / Main 1980.
- Forster, Hans / Schwickert, Günther: Norden – eine Kreisstadt unterm Hakenkreuz. Dokumente aus der Zeit der Gewaltherrschaft 1933–45 [*Norden – en residensstad under hakkorset. Dokument från tyranniets tid 1933–1945*], Norden 1988.
- Das Gedenkbuch des Bundesarchivs für die Opfer der nationalsozialistischen Judenverfolgung in Deutschland (1933–1945) [*Landsarkivets minnesbok över offren för den nazistiska judeförføljelsen i Tyskland (1933–1945)*], www.bundesarchiv.de/gedenkbuch.
- Hesse, Klaus / Springer, Philipp: Vor aller Augen. Fotodokumente des nationalsozialistischen Terrors in der Provinz [*Framför allas ögon. Fotodokument om nazisternas terror i provinsen*], Essen 2002.
- Kulka, Otto Dov / Jäckel, Eberhard (red.): Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933–1945 [*Judarna i de hemliga nazistiska rapporterna 1933–1945*], Düsseldorf 2004.
- Testaments to the Holocaust [*Vittnesmål om Förintelsen*], Wiener Library: www.tlmea.com/testaments/de/t3h_about.asp.
- Visual History Archive an der Freien Universität Berlin [*Berlins fria universitets historiska bildarkiv*], www.vha.fu-berlin.de.

LITTERATUR

- Aktives Museum (red.): Ohne zu zögern. Varian Fry. Berlin, Marseille, New York [*Utan att tveka. Varian Fry. Berlin, Marseille, New York*], Berlin 2007.
- Alberti, Michael: Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939–1945 [*Förføljelsen och utrotningen av judarna i västra Polen (Reichsgau Wartheland)*], Wiesbaden 2006.
- Arani, Miriam Y.: Fotografische Selbst- und Fremdbilder von Deutschen und Polen im Reichsgau Wartheland 1939–1945. Unter besonderer Berücksichtigung der Region Wielopolska [*Tyskars och polackers fotografiska bilder av sig själva och andra i västra Polen (Reichsgau Wartheland) 1939–1945. Med särskilt fokus på regionen Wielkopolska*], 2 vol., Hamburg 2008.
- Arendt, Hanna: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft (1955 auf Deutsch erschienen).

- Borries, Bodo von: Geschichtslernen und Geschichtsbewusstsein. Empirische Erkundungen zu Erwerb und Gebrauch von Historie [*Historielärande och historiemedvetande. Empiriska utforskningar av att tillägna sig och använda historien*], Stuttgart 1988.
- Bourdieu, Pierre: Eine illegitime Kunst. Die sozialen Gebrauchsweisen der Photographie [*En illegitim konst. Den sociala tillämpningen av fotografi*], Frankfurt / Main 1983.
- Brink, Cornelia: Ikonen der Vernichtung. Öffentlicher Gebrauch von Fotografien aus nationalsozialistischen Konzentrationslagern nach 1945 [*Utrotningens ikoner. Offentlig användning av fotografier från nazisternas koncentrationsläger efter 1945*], Berlin 1998.
- Browning, Christopher: Die Entfesselung der „Endlösung“, Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942 [*Genomförandet av ”den slutgiltiga lösningen”, nazistisk judepolitik 1939–1942*], München 2003.
- Czech, Danuta: Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939–1945 [*Kalendarium över händelserna i koncentrationslägret Auschwitz-Birkenau 1939–1945*], Hamburg 1989.
- Deutsche Hochschule für Polizei / Florian Dierl / Mariana Hausleitner / Martin Hölzl / Andreas Mix (red.): Ordnung und Vernichtung. Die Polizei im NS-Staat [*Ordning och utrotning. Polisen i den nazistiska staten*], Dresden 2011.
- Didi-Hubermann, Georg: Bilder trotz allem [*Bilder trots allt*], München 2007.
- Forster, Hans / Schwickert, Günther: Norden – eine Kreisstadt unterm Hakenkreuz. Dokumente aus der Zeit der Gewaltherrschaft 1933–45 [*Norden – en residensstad under hakkorset. Dokument från tyranniets tid 1933–1945*], Norden 1988.
- Geisel, Eike: Im Scheunenviertel. Bilder, Texte und Dokumente [*I Scheunenviertel. Bilder, texter och dokument*], Berlin 1981.
- Gutman, Israel / Guttermann, Bella (red.): Das Auschwitz Album. Die Geschichte eines Transports [*Auschwitz-albumet. Berättelsen om en transport*], Göttingen 2005.
- Hahn, Hans-Jürgen (red.): Gesichter der Juden in Auschwitz. Lili Meiers Album [*Ansikten hos judarna i Auschwitz. Lili Meiers album*], Berlin 1995.
- Haman, Christoph: ‚Die Wendung aufs Subjekt‘. Zum Foto des Jungen aus dem Warschauer Ghetto [*’Vändningen mot subjektet’. Om fotot av pojken från Warszawas getto*], i: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht [*Historia i forskning och utbildning*], 12 (2000), s. 727–741.
- Hoffmann, Dirk: Fotografien als historische Quelle [*Fotografier som historisk källa*], i: Günther-Arndt Hile m.fl. (red.) Geschichtsbuch Oberstufe, Bd. 2 (Das 20. Jahrhundert) [*Historiebok för gymnasiet, vol. 2 (1900-talet)*], Berlin 1996, s. 443–446.
- Isherwood, Christopher: Farväl till Berlin, Stockholm 1954.
- Isherwood, Christopher: Christopher and his kind. 1929–1939 [*Christopher och hans krets. 1929–1939*], New York 1977.

- Jäger, Jens: Fotografie und Geschichte [*Fotografering och historia*], Frankfurt / Main 2009.
- Kertész, Imre: *Mannen utan öde*, Stockholm 2002.
- Klarsfeld, Serge: Les transferts de juifs de la région de Marseille vers les camps de Drancy ou de Compiègne en vue de leur déportation, 11 août 1942–24 juillet 1944 [*Transporten av judar från Marseille-regionen till lägren i Drancy eller Compiègne i deportationssyfte, 11 augusti 1942–24 juli 1944*], Paris 1992.
- Knoch, Habbo: Die Tat als Bild. Fotografien des Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur [*Fakta som bild. Fotografier av Förintelsen i den tyska åminnelsekulturen*], Hamburg 2001.
- Meyer, Ahlrich: Der Blick des Besatzers. Propagandaphotographie der Wehrmacht aus Marseille 1942–1944 [*Ockupantens blick. Wehrmachts propagandafotografering från Marseille 1942–1944*], Bremen 1999.
- Nachama, Andreas / Klaus Hesse (Hg.): Vor aller Augen. Die Deportation der Juden und die Versteigerung ihres Eigentums. Fotografien aus Lörrach [*Framför allas ögon. Deportationen av judar och utauktionerandet av deras egendom. Fotografier från Lörrach*], 1940, Berlin 2011.
- Parisius, Astrid / Parisius, Bernhard: „Rassenschande“ in Norden. Zur Geschichte von zwei Fotos, die das Bild Jugendlicher von der NS-Zeit prägen [*”Rasskändning” i Norden. Berättelsen om två foton som formar bilden av ungdomar från nazitiden*], i: Ostfreesland 2004. Kalender für Jedermann [*Kalender för alla*], Norden 2003, s. 129–137.
- Paul, Gerhard (red.): Das Jahrhundert der Bilder. 1900 bis 1949 [*Bildernas sekel. 1900 till 1949*], Göttingen 2009.
- Paul, Gerhard: Kriegsbilder – Bilderkriege [*Krigsbilder – bildkrig*], i: Aus Politik und Zeitgeschichte [*Från politik och samtidshistoria*], 21 (2009), s. 39–46.
- Przyrembel, Alexandra: „Rassenschande“. Reinheitsmythos und Vernichtungslegitimation im Nationalsozialismus [*”Rasskändning”. Nazismens renhetsmyt och legitimering av utrotning*], Göttingen 2003.
- Schindler, Angelika: Der verbrannte Traum. Jüdische Bürger und Gäste in Baden-Baden [*Den brända drömmen. Judiska medborgare och gäster i Baden-Baden*], Regensburg 1992.
- Schönberger, Gerhard: Der gelbe Stern. Die Judenverfolgung in Europa 1933–1945 [*Den gula stjärnan. Judeförföljelsen i Europa 1933–1945*], München 1998. (Hamburg 1960).
- Semprún, Jorge: *La escritura o la vida* [*Skrivandet eller livet*], Barcelona 1995.
- Sontag, Susan: *Att se andras lidande*, Stockholm 2004.
- Stiller, Edwin: Rezeptive und produktive Nutzung des Mediums Fotografie in der Politischen Bildung [*Receptiv och produktiv användning av fotomediet i samhällsutbildningen*], i: Politisches Lernen [*Samhällskunskap*], 1–2 / 2004, s. 9–15.
- Stone, Dan: The Sonderkommando Photographs [*Sonderkommandots foton*], i: Jewish Social Studies. History, culture and society [*Judisk samhällskunskap. Historia, kultur och samhälle*], vol. 7/ Nr 3 (2001), s. 131–149.

Wildt, Michael: Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939 [*Nationell gemenskap som självbemäktigande. Våld mot judar i den tyska provinsen från 1919 till 1939*], Hamburg 2007.

Ziese, Maxim / Ziese-Beringer, Hermann: Das unsichtbare Denkmal. Heute an der Westfront [*Det osynliga minnesmärket. I dag på västfronten*], Berlin 1928.

Kopieringsunderlag.
10 bilder att analysera.

